

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'Aho	Pulelulu, 8 Fepueli 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	<i>Johnny Grattan</i> Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fusimālohi	
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 6/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Pulelulu 8

Fepueli 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA: Lipooti Folau Fika 9/2023: Fakataha fekau'aki mo e Ngaahi Nga'unu Fakafeitu'u ki hono Tau'i e Faihala 'o fakatefito he Pa'anga Fakalalakaka Fakavahenga mo e Fakafepaki'i hono Fe'ave'aki Fakafufu 'o e Pa'anga, Uelingatoni, Nu'usila, 28-29 Novema 2022
Fika 05		KOMITI KAKATO:
	5.1	NGAAHI TU'UTU'UNI: Tu'utu'uni Fika 7/2023: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2022
	5.2	Tu'utu'uni Fika 2/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'i he Taimi 'o e Fakatau) 2022
		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:

	5.3	‘Omipatimeni 2021/2022
	5.4	Potungae ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022
	5.5	Potungae ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022
	5.6	‘Ofisi ‘o e Palemia 2021/2022
	5.7	Potungae Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022
	5.8	Komisoni Fili 2022
	5.9	LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA: Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha ‘a e Kulupu Tekinikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022
	5.10	NGAAHI NGĀUE KUO TALI ‘E HE KOMITI KAKATO: Tu’utu’uni Fika 1/2023: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakapekia) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (Covid-19) 2022. <i>Tali mo e fakatonutonu.</i>
Fika 06		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga,.....	8
Lotu	8
Ui ‘o e Fale.....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
‘Asenita ngāue ‘a e Fale	9
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 9/2023	9
Fiefia he lipooti folau faka’ofa’ofa ‘a Tongatapu ko ‘ene hoko fakataha mo e fakapaasi Lao ke tau’i faihala he Fale Alea.....	13
Tokanga ki he pa’anga fakavāhenga he ‘oku malumalu he Fakafofonga ‘o e vāhenga.....	14
Fiema’u ke tokangaekina tafa’aki ki he tau’i pa’anga ‘uli telia na’a uesia tu’unga pelepelengesi hotau fonua	15
Vahevahe Tongatapu 1 ki he taha ngaahi pole fehanganhangai mo e ngāue’aki pa’anga tokoni fakavāhenga	16
Taukave’i Tongatapu 4 mahu’inga ke tonu hono ngaue’aki tokoni vāhenga pea ‘omai pea fai e taliui ki ai.....	16
Fakamamafa’i Tongatapu 4 mahu’inga ke fakakau kakai he faitu’utu’uni ki he pa’anga vahenga kae ‘ikai ko e Fakafofonga tokotaha pē	17
Fehu’ia hā ‘oku kei lahi ai palopalema faito’o konatapu hili ko iá ‘oku ‘ilo pē Pule’anga ki he ongo feitu’u hū’anga mai ki he fonua.....	17
Mahu’inga ke vakai’i fakalelei founa lelei taha ki he ngāue’aki pa’anga fakavāhenga ‘i he tu’unga fakalokolo.....	18
Tui Palēmia kuo pau ke fai ngāue fakapotopoto ki he ngāue’aki lelei ‘aki e pa’anga tokoni	18
Fakamālō’ia lipooti folau lelei mo e tokanga ki he ngāue’aki e lea fakapilitānia.....	18
Mahu’inga ‘aonga silini fakavāhenga kae fakapapau’i ‘oku tō loto he ngaahi ‘elemēniti ‘o e pule lelei	19
Tui takitaha fai he kau Fakafofonga hono fatongia pea muimui ki he Tu’utu’uni Pa’anga Tokoni Fakavāhenga ‘e lelei mo maau ai ngāue	20
Poupou Ha’apai 13 ki he founa lolotonga ‘oku ngāue’aki pa’anga fakavāhenga	22
‘Aonga pa’anga vāhenga ki he vāhenga Ha’apai 13	23
Fehu’ia pē ‘oku kau ‘a Mango he faitokonia mei he pa’anga fakavāhenga ‘a Ha’apai 13 ..	24
Tokanga lahi ke kei fakakau pe Mango he ‘inasi he pa’anga vāhenga Ha’apai 13	24
Tokanga makehe Tongatapu 9 ke fokotu’u ha kosilio fakafeitu’u ‘e lava mafua ngaahi fiema’u vaha’a ngaahi vāhenga mo e Pule’anga	24

Poupou Tongatapu 7 ki he kosilio fakafeitu'u he 'oku movetevete fakakaukau ki he langa fonua/langa fakalalakala e fonua	25
Fiema'u ha tali pau Pule'anga pe 'oku nau gaue ki ha Lao ke fakamalumu ki ai <i>local government</i>	26
Tokanga ki he 'ikai malava ke fakafetaulaki'i founa ngāue mafai Pule 'Uluaki mo e mafai Pule Ua	27
Tokanga ke fakakaukaua mo vakai'i fakalelei 'e ha Komiti Fale Alea	28
hono fokotu'utu'u fakalelei pa'anga vāhenga	28
Pāloti'i 'o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 9/2023	31
Me'a e Sea	31
Tu'utu'uni Fika 7/2023. Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2022.....	31
Fakatonutonu fo'ou ki he Lao Tute 'Ekisia ke hiki tukuhau'i sikaleti ngaohi mei e \$100-\$300 ki he kilo	32
Tokanga ki he kamata ala atu Pule'anga ke tānaki pa'anga mei he ngoue fakalotofonua ka ko e ma'u'anga mo'ui kakai fonua.....	32
Fakamahino 'ikai tukuhau'i tapaka Tonga 'oku tō he kau Tonga pea 'ave ke ngaahi 'aki sikaleti 'e he ngāue'anga sikaleti	33
Fokotu'u pea tali ke liliu ke fakafaikehekehe'i ngaue'aki 'o e tapaka mo e sikaleti	34
Tokanga ke 'i ai ha ngaahi kautaha ngaahi sikaleti ke fakatau ki ai tapaka ko e ma'u'anga mo'ui	35
Fakamahino Pule'anga 'ikai tukuhau'i ngoue mo e toutai he fonua ni.....	36
Fakamahino Pule'anga taimi 'oku 'ave tapaka Tonga 'o fakatau 'i falekoloa pea tukuhau'i \$200/kilo & fakatau pē 'i 'api ta'etukuhau'i.....	37
Fakamahino Pule'anga ko e tute 'ekisia ko hono tukuhau'i 'a e me'a 'oku ngaohi	38
Tui Pule'anga ki he taumu'a ke ta'ota'ofi mama tapaka kakai he ko e peseti 80 mate kakai mei he ngaahi mahaki 'ikai pipihi	39
Taukave Fakafofonga Nōpele 'Eua kei fiema'u pē ha ngaahi pisinisi ke lava kakai ma'u ai hanau mo'ui.....	41
Tukuaki'i Pule'anga nau tātāpuni e ngaahi faingamālie ki he ma'u'anga mo'ui kakai	43
Tali Pule'anga nau kei ngaue ki he ngaahi faingamalie ke hoko ko ha ma'u'anga mo'ui e fonua.....	43
Kole fakama'ala'ala Tongatapu 7 ki he Pule'anga ko e hā 'a e hiki totonu he tukuhau 'ekisia	46
Fokotu'u ke hiki pe tukuhau 'ekisia tapaka mei he \$100 'o \$200	48
Tui Tongatapu 4 fakapotopoto pe hiki mei he \$100 'o \$300	49
Kole ke poupou'i hiki tukuhau ki he \$300 kae fakakaukau holo ki he \$100 vakai'i tukuhau'i tapaka 'ikai ngaohi	50
Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 7/2023 fekau'aki mo e hiki tukuhau tapaka ngaohi.....	50

Tu'utu'uni fika 2/2023	51
Fakatonutonu ko e fakapālangi he kupu 10(2) 'oku tonu kae 'ikai ko e fakatonga	51
Fie 'ilo ki he 'uhinga fakataumu'a ngāue'aki misini faka'ilekitulōnika kia kinautolu 'oku lesisita <i>CT</i>	52
Kei taukave'i Tongatapu 7 tonu ke tukuhifo Tu'utu'uni fika 2/2023 ki he Komiti Lao.....	52
Tokanga Tongatapu 7 ki he mafai ma'u Minisita 'e 'ikai lava fakasi'isi'i ai 'ene faihala ..	59
Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he sisitemi lolotonga ngāue'aki he misini tali totongi	61
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u Tongatapu 7 tukuhifo Tu'utu'uni fika 2/2023 ke alea'i ngaahi me'a fakatekinikale ai.....	63
Pāloti'i 'o 'ikai tali fokotu'u tukuhifo Tu'utu'uni fika 2/2023 ki he Komiti Lao	64
Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 2/2023 & fakatonutonu.....	65
Kelesi.....	66

Fale Alea ‘o Tonga,

‘Aho: Pulelulu, 08 Fepueli, 2023

Taimi: 1000-1020 pongipongi

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau hiva ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

(*Na’e kau kātōa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki hono hiva ‘i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki, pea ko e lava lelei ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni*)

‘Eiki Sea: Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Pulelulu ‘aho 8 ‘o Fepueli 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Tulusi ‘Ileini Tei, Paula Piveni Piukala, *Johnny Grattan* Vaea Taione, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Mo’ui, Mateni Tapueluelu, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e tali ui, ko e poaki ‘oku ma’u heni, poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, kei hoko atu pē poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa mo ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana

Poaki

pea ‘oku poaki mo *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, kei hoko atu ‘a e poaki ‘a Pohiva Tu’i’onetoa, poaki ‘a Taniela Fusimālohi kei hoko atu pē pea tatau mo Vātau Mefi Hui. Ko e tōmuí, ko e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali mai hono ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai, tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou VI, ...

<005>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ...Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

'Asenita ngāue 'a e Fale

Ko e 'aho Pulelulu 'eni toe pē 'apongipongi fakatatau ki he'etau 'aho ngāue 'ene pehē Hou'eiki ko e taha pē eni he naunau fo'ou na'e 'osi tufa atu ko e Lipooti Folau faka-Fale Alea 'oku toe 'i he 'asenita 'o e Fale Alea toenga 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki tau hoko atu ki he'etau 'asenita fika 4.1

'A ia ko e Lipooti Fika 9/2023 Lipooti Folau Fakataha Fekau'aki mo e Ngaahi Nga'unu Fakafeitu'u ki hono Tau'i Faihala 'o Fakatefito he Pa'anga Fakalalakalaka Fakavāhenga mo e Fakafepaki'i hono Fe'ave'aki Fakafūfū 'o e Pa'anga. Ko e fakataha ko eni na'e fakahoko 'i Uelingatoni Nu'usila 'i he 'aho 28 ki he 'aho 29 'o Novema 2022. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai'aki 'a e lipooti.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 9/2023

Kalake Tēpile: 'Aho 29 'o Novema 2022

Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga

Fekau'aki mo e lipooti folau Fale Alea Fika 9/2022 ki Nu'usila 'aho 28 mo e 29 'o Novema 2022.

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he Lipooti Folau Faka-Fale Alea ki he Fakataha Fekau'aki mo e Ngaahi Nga'unu Fakafeitu'u ki hono Tau'i 'o e Faihala 'o Fakatefito he Pa'anga Fakalalakalaka Fakavāhenga mo e Fakafepaki'i hono Fe'ave'aki Fakafūfū 'o e Pa'anga. (*Workshop on Regional Anti-Corruption Trends Constituency Development Funds and Anti-Money Laundering.* 'A ia na'e fakahoko 'i Uelingatoni Nu'usila 'i he 'aho 28 mo e 29 'o Novema 2022.

Faka'apa'apa atu

Fakamo'oni

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai Vāhenga Tongatapu 2.

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he Kalake ke ne lau kakato mai e lipooti 'oku nounou pē Hou'eiki.

Kalake Tēpile: 1. Talateu:

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e folau faka-Fale Alea na'e me'a ki ai 'a Dr. 'Uhilamoelangi Fasi ko e folau ko eni ke fakafofonga'i 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha 'a e Kautaha fakamāmani Lahi 'a e kau Fakafofonga Fale Alea ki hono fakafepaki'i e faihala

‘i he tahi Pasifiki. (*GOPAC Oceania*) ‘a ia na’e fakahoko ‘i Uelingatoni Nu’usila ‘i he ‘aho 28 mo e 29 ‘o Novema 2022.

2. Puipuitu’a ‘o e folau faka-Fale Alea

‘I he ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa 2022 na’e tali ai ‘e he Fale Alea ke fakahoko ‘a e folau faka-Fale Alea ki Nu’usila ki he fakataha fekau’aki mo e nga’unu fakafeitu’u ki hono tau’i ‘o e faihala ‘o fakatefito ‘i he pa’anga fakalalakalaka fakavāhenga mo e fakafepaki’i hono fe’ave’aki fakafūfū ‘o e pa’anga (*workshop on regional anti-corruption trends constituency development funds and anti-money laundering*) ‘a ia na’e fakahoko ‘i he ‘aho 28 mo e 29 ‘o Novema 2022. Na’e tali ai ke me’a atu ‘a Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi ko e Fakafofonga ‘o e Kakai Tongatapu 2 pea mo e Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ‘o e Fale Alea ‘o Tonga pea muimui folau ki ai ‘a Melemanu *Bloomfield* ko e ‘Ofisa Pule ki he Ngaahi Poloseki ‘i he ‘Ofisi Fakavāhenga Hou’eiki Nōpele.

Ko e polokalama ‘o e fakataha ni ‘oku ‘i he fakalahi 1.

Ko e fakaikiiki ‘eni ‘o e folau

Hingoa ‘o e polokalama: Fakataha Fakafeitu’u mo e Ngaahi Nga’unu Fakafeitu’u ki hono Tau’i ‘o e Faihala ‘o fakatefito he Pa’anga Fakalalakalaka Fakavāhenga mo e Fakafepaki’i hono Fe’ave’aki Fakafūfū ‘a e pa’anga (*workshop on regional anti-corruption trends constituency development funds and anti-money laundering*)

‘Aho 28 ki he 29 ‘o Novema 2022.

Fonua na’e fakahoko ai: Uelingatoni Nu’usila.

Hou’eiki Mēmipa na’e me’a he folau: Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi

Kau ngāue na’e muimui folau: Melemanu *Bloomfield*

Kautaha na’a ne fakapa’anga ‘a e polokalama: Kautaha Fakamāmani Lahi ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ki hono Fakafepaki’i ‘o e Faihala ‘i he Tahi Pasifiki (*GOPAC Oceania*) Ko e ‘ofisi ‘o e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki he Faito’o Konatapu mo e Faihia.

3. Fakaikiiki ‘o e Folau Faka-Fale Alea

<007>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile : ...ko e polokalama na’e fakahoko ko e fakataha *workshop* ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea mei he ngaahi fonua mei he Pasifiki Tahi Pasifiki.

Taumu’a ‘o e Fakataha: Ke fakaloloto ‘a e ‘ilo ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ki he pa’anga fakavāhenga pehē ki he fe’ave’aki fakafūfū ‘o e pa’anga. Na’e kau ki heni hono poupou’i ‘o e kau Fakafofongá ‘i he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e honau ngaahi fonua takitaha ki hono tau’i ‘o e faihala pea ke tokoni’i kinautolu kau Fakafofonga, ‘i honau ngaahi fatongia ke siofi ‘a e faihala pea mo e fatongia ni ke malava ai ke fakasi’isi’i ‘a e faihala.

Na’e ‘i ai mo e tokanga ‘a e fakataha ki hono fakaivia ‘a e sino ngāue ‘i he ngaahi fonua Pasifiki ke fokotu’u ha ngaahi sino ngāue makehe ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ke teke ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ke nau taaimu’a ‘i hono fatu ha ngaahi founa ngāue mālohi pehē ki ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakalao ki hono tau’i ‘o e faihala, ngāue’aki ‘o e pa’anga fakavāhenga pehē ki he fe’ave’aki ‘o e pa’anga ‘uli ‘i he tukui fonua Pasifiki.

Ko e ngaahi polokalama na'e fakahoko na'e kau ki ai 'a e fakamatala ki he puipuitu'a 'o e ngāue 'oku fakahoko 'e he *GOPAC* pehē ki he ngaahi fonua mēmipa, Ko e vakai ki he fatongia *GOPAC* pea mo e ola 'o e ngaahi ngāue 'oku nau fakahoko 'i he tukui fonua Pasifiki. Ne fakahoko foki mo e sio makehe ki he ngaahi pa'anga fakavāhenga 'i he'ene felāve'i mo e Konivēsio 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Tau'i 'o e Faihala(*UNCAC*). Taimi tatau na'e fai ai mo e vakai ki he ngaahi fatongia 'o e kau Fakafofonga Fale Alea ki he pa'anga fakavāhenga. Ne 'i ai mo e faingamālie ke vahevahe atu ki he kau Fakafofonga Fale Alea 'a e ngaahi founa ngāue 'oku fakahoko 'i honau ngaahi fonua takitaha, ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga fakavāhenga mo ha ngaahi founa 'oku fakapapu'i ai 'a hono ngāue lelei 'aki 'a e pa'angá ni.

Na'e fai mo e vakai ki he fiema'u 'a e 'ata kitu'a 'o e ngāue 'oku fakahoko 'aki ai pa'anga fakavāhenga 'a ia na'e tataki eni 'aki 'a e ngaahi lea mei he kau 'Omipatimeni na'a nau kau ki he fakataha'angá ni. Na'e 'i ai foki ha faingamālie ke kau heni 'a e 'Omipatimeni 'a Tonga 'Aisea Taumoepeau.

Taha 'o e ngaahi polokalama na'e fakahokó ko e vakai ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e fe'ave'aki 'o e pa'anga 'uli 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki, tānaki mai ki ai mo e sio ki he halafononga ki he kaha'ú mo e ngaahi pa'anga fakavāhenga pea na'e malava 'i he fakataha'angá ni mo e fakataha makehe 'a e kau Fakafofonga Fale Alea 'o e ngaahi fonua mēmipa ki hono fili 'a e ngaahi lakanga ki he Kōmiti Pule 'a e *GOPAC*.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ke tokanga mai mu'a 'a e Kalake 'i mu'a ke ne 'ai e *screen*. 'Oku 'alu e me'a ia 'o a'u ki Niutoua 'oku tau kei tu'u he me'a.

Kalake Tēpile : Peesi 3- Na'e fakahoko 'e he Fakafofonga mei Tonga ha lea fekau'aki mo e pa'anga fakavāhenga 'i he Fale Alea 'o Tonga. Ko e kakano 'o e lea ni na'e fakatefito ia he:

- i) Fatu mo e fakalalakala 'o e pa'anga fakavāhenga 'o e Fale Alea 'o Tonga mei he 2002 – 2022.
- ii) Anga hono ngāue'aki 'o e pa'anga fakavāhenga.
- iii) Ngaahi lelei 'o e pa'anga fakavāhenga.
- iv) Ngaahi pole fekau'aki mo e pa'anga fakavāhenga.
- v) Ola 'o e savea na'e fakahoko 'i he 2022 fekau'aki mo e pa'anga fakavāhenga.
- vi) Ngaahi fokotu'u ke toe lelei mo fakalalakala ange hono ngāue'aki 'o e pa'anga fakavāhenga.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi faingamālie lahi ki he kau Fakafofonga ke fakafehu'i mo tālanga ki he ngaahi kaveinga na'e fai ki ai 'a e ngaahi tālanga mo fevahevahe'aki 'a e ngaahi a'usia honau ngaahi fonua takitaha, 'e malava ke tokoni ki he ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faihala tautefito ki he'ene felālāve'i mo e pa'anga fakavāhenga 'oku 'i he malumalu 'o e kau Fakafofonga Fale Alea.

Na'e kau ki he fakataha'angá ni 'a e kau 'Omipatimeni mei Tonga ni, Papua Niukini, pehē ki Vanuatu. Na'e kau mai foki mo e kau Fakafofonga Fale Alea mei Papua Niukini, Vanuatu, Niue, Solomone, Nu'usila, 'Asitelēlia, pea mo Tonga ni pea mo e ongo Fakafofonga mei he 'Ofisi 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Faito'o Konatapu mo e Faihia *United Nations Office on Drugs and Crime*.

4. **Ola 'o e Fakataha** : 'I he kakato 'a e fakataha, ko e ola eni ke fakatokanga'i:

Ko hono fatu ha me'angāue fo'ou (*tool kit*) 'o fakatefito 'i he Pasifiki ki hono pule'i pea mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga fakalalakala Fakavāhenga *Constituency Development Fund*

(CDF). Ko e me'angāue foki eni 'oku fakatuamu'a ke tokoni ke fakamālohia 'a e feliuliuaki *accountability* fetaliui'aki *accountability* mo e 'ata kitu'a *transparency* ke fenāpasi mo e fiema'u 'a e ...

<008>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... Pule'anga Fakatahataha ki he Faito'o Konatapu mo e Faihia (UNODC) 'a ia ko e 'ofisi 'eni 'oku fakamalumu ai 'a e Konivēsio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Tau'i 'o e Faihala (UNCAC) kae pehē kihe fatongia 'o e GOPAC ki hono tokoni'i mei he kau Fakafofonga Fale Alea ke nau ngāue fakataha ki hono tau'i e faihala, fakaivia mo faka'ai'ai e pule lelei pea mo malu'i mo fakapapau'i 'a e pule 'a e laó.

Peesi 4 ke fakatokanga'i 'e he GOPAC 'a e faingamālie ke 'i ai ha ngaahi fakakaukau ki ha fepakipaki he fatongia 'o e kau Fakafofonga Fale Alea 'i honau fatongia ko e kau Fakafofonga Fakatemokalati honau ngaahi vāhenga ke nau fakamaau'i hono ngāue'aki e pa'angá pea 'i he taimi tatau 'oku nau ma'u e mafai Faka- Fale Alea ke sivilivi'i hono ngāue'aki 'e he Pule'anga mo e Fale Alea e pa'anga 'a e fonua.

Ko e ngaahi fonua Melanisia mo Tonga 'oku nau ngāue lahi 'aki 'a e pa'anga fakalalakaka fakavāhenga he Pasifiki ka 'oku takitaha mo'ona pē fonua 'ene founa. 'Oku fakatokanga'i 'e he GOPAC 'a e lelei hono fatu ha founa ma'a e Pasifiki 'o ngāue'aki 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei ne ako mei he founa fakalele ngāue mo e fetaliui 'aki 'oku ngāue'aki 'e Solomone mo Tonga.

Na'e hoko foki 'a e fakataha ni mo e ngaahi vahevahe na'e fai ke ako mei ai 'a e Fale Alea 'o Tonga hangē ko e fiema'u ke fatu ha Halafononga Fakafonua ki hono Tau'i e Faihala (*National Anti- Corruption Strategy*) pea palani foki eni 'oku fakataumu'a ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'oku fakapatonu ki hono ta'ofi mo hono tau'i e faihala.

Na'e fakatokanga'i foki 'i he fakataha 'a e ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'inga 'e 7 'oku hā atu 'i laló 'a ia 'oku fiema'u ke fakakau 'i hono ngāue'i mo hono pule'i 'o e pa'anga fakavāhenga 'i he tukui motu Pasifiki kae lava ke ola lelei (*effective*) 'ata kitu'a (*transparency*) pea mo ma'u 'a e fetaliui 'aki (*accountable*) 'i hono vahevahe mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga.

- (i) Founa hono pule'i mo fakalele (*Management and Administration System*)
- (ii) Fatongia 'o e Pa'anga Fakavāhenga 'i he Palani Fakalalakaka Fakafonua mo e Fakavāhenga (*CDF Role and National and Local Development Planning*)
- (iii) Fatongia 'o e kau 'a e kakai 'i hono pule'i mo e vahevahe 'o e Pa'anga Fakavāhenga (*The role of Public Participation in Managing and Allocating CDF*)
- (iv) Fiema'u ke 'ata kitu'a hono vahevahe 'o e Pa'anga Faka-Vāhenga (*The need for transparency in allocation of CDF*)
- (v) Ke fatongia 'aki pea taliui 'a e kau Fakafofonga Fale Alea ki hono tufotufa 'o e Pa'anga Fakavāhenga (*Make MP's accountable for the allocation of CDF*)
- (vi) Ke muimui'i pea sivilivi'i e anga hono pule'i 'o e Pa'anga Fakavāhenga (*Monitoring and evaluating the Administration of CDF*) ke 'i ai ha tu'unga fakalao ki he Pa'anga Fakavāhenga (*Legal Framework for CDF*)

5) Ngaahi fokotu'u ke tali 'a e Lipooti Folau Faka Fale Alea Fika 9/2022. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou fakatokanga'i pē ko e lipooti 'oku pulia 'a e peesi fika 4 mei he *screen* ka ko e kakato 'o e lipooti na'e 'osi tufa atu pē ke mou me'a ki ai Hou'eiki 'a ia ko e lipooti ko eni fakatatau ia ki he folau na'e fakahoko 'e Tongatapu 2 'a ia ko ia 'oku Sea 'i he Komiti Tu'uma'u ki hono Fakafepaki'i e Ta'efaitotonu 'oku 'i ai e malumalu 'o e ngāue ko eni. Ka 'oku kole atu ki he Sea 'o e Komiti ko eni Tongatapu 2 kātaki 'o lipooti mai ki he Fale e toenga 'o e folau ko eni.

Lipooti Sea Komiti Fakafepaki'i Faihala ki Fale Alea e folau na'e fakahoko

'Uhilamoe I angī Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea 'oku ou kole ke u fakatapu heni ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku ou fakamālō atu he faingamālie na'e tuku mai ke lele atu ai 'o fakafongā'i e Fale Alea 'i he fakataha mahu'inga ko 'eni. Pea hangē pē ko ia kuo, kuo mou me'a ki ai 'i he lipooti ko e fakataha ko 'eni ko e ko e *workshop* 'a ia na'e fakapa'anga ia 'e he *GOPAC*.

Ko e he 'ikai te u toe lave lahi ki he lipooti Sea he koe'uhī kuo 'osi maau hono lau 'e he Kalake ko e ki'i me'a mahu'inga pē na'a ku, 'oku ou fie to'o hake mei he ola 'o e 'o e lipooti ko eni ko e ko e fakatokanga'i 'i he fakatahá 'a e founga 'oku ngāue'aki 'e Tonga ni ...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

'Uhilamoelangi Fasi: ... pea mo Solomone ki hono pule'i mo hono fakalele 'o e ngaahi pa'anga fakavāhengá. Te nau ngāue'aki 'a e ngaahi taukei ko iá ke fatu ha founga ke ngāue'aki ia 'e he ngaahi fonua 'o e Pasifikí.

Pea mo e hoko pē ki ai Sea ko e fiema'u ko eni, ko e taha e ngaahi me'a na'e ako me'i he fakataha ko eni ke fatu ha halafononga fakafonua ki hono tau'i e faihalá pe ko e *National Anti-Corruption Strategy*. 'A ia mahalo 'e toki fai ha ngāue ki ai 'amui ange ka 'oku kau 'i he ngaahi me'a mahu'inga na'e talanoa ki ai e ni'ihī ko eni na'a nau fakalele 'a e fakatahá, 'oku mahu'inga ke 'i ai ha me'a pēhē 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifikí.

Ko e faka'osí pē Sea ko e ngaahi konga fakamuimui ko ena 'o e lipooti, ngaahi tefito'i 'ulungaanga mahu'inga 'e 7 'oku fiema'u ke fakakau 'i hono ngāue'i mo hono pule'i 'o e pa'anga fakavāhengá.

'Oku tui e motu'á ni Sea 'oku 'osi kakato pē ngaahi 'ulungaanga ia ko eni 'i he fakahoko fatongia 'a e kau Fakafongā Fale Aleá. Neongo 'oku kehekehe 'a e ngaahi founga pea mo e ngaahi fōtunga pea mo e ngaahi fōtunga 'o hono pule'i mo hono fakalele ko eni 'o e pa'anga fakavāhengá. Ka kuo 'osi kau pē 'a e ngaahi tefito'i 'ulungaanga ko eni tukukehe pe e konga 7 fekau'aki pea mo e tu'unga fakalaó, 'oku 'ikai ke loko 'i ai ha ma'u 'a e motu'á ni. Pe ko e hā 'a e tu'unga fakalao pe *legal framework* ki he pa'anga fakavāhengá. Ko ia ko e ki'i me'a pe ia ko u fie lave si'i ki ai Sea ka ko u fokotu'u atu, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8

Fiefia he lipooti folau faka'ofa'ofa 'a Tongatapu ko 'ene hoko fakataha mo e fakapaasi Lao ke tau'i faihala he Fale Alea

Vaea Taione: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Palēmiá, tapu mo e Hou'eiki Minisitā e

Kapinetí. Tapu ki he kau Nōpelé, tapu mo e Fakafofonga e kakaí Sea. Mālō ‘e tau ma’u e pongipongi ni, fakamālō e līpooti faka’ofa’ofa. Kau eni Sea he līpooti ‘oku māfana ‘aupito e motu’á ni ki ai he’eku sio hifo ki ai. Neongo ‘oku tō e fakamamafá ia ki he pa’anga fakavāhengá pea kapau ‘oku hala ‘eku ma’ú, ko e ‘uhingá ki he 400,000 ko eni ko ē ‘oku mau ō ko ē ‘o fakalalaka’aki homau ngaahi vāhengá Sea.

Ka he ‘ikai ke u lave au ki ai ko e ‘uhingá ‘oku ‘ata ki tu’a pē ‘a e 400,000 ia ko eni Sea, meimei tō ai e fakamamafa mai e līpooti ki ai. Ko e me’a ko u fiefia au Sea ko e pa’anga ‘uli ‘oku hā mai ko eni he līpooti *Anti-Money Laundering* pea mo e ngāue faihala ko eni ‘oku fai Sea. Fiefia lahi e motu’á ni Sea ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke u toe fu’u hoha’a au Sea ki he me’a ko eni ko ē ki he faihala ko eni *Anti-Money Laundering* ko eni pea mo e. Ko u fiefia lahi au Sea ‘oku hangē pe na’e fakataumu’a mai ‘a e fo’i ‘a’ahi ia ko eni Sea ki he paasi ko eni ko ē ‘a e Lao ko eni ko ē ‘a e *Anti-Corruption* ko eni na’a tau hanga ko ē ‘o toki fakapaasi atu ko ē he uike kuo ‘osí Sea.

Pea ‘oku ‘ikai ha tu’atamaki ia ‘a e motu’á ni ‘e fai ha faihala he kuo fakamo’ui ‘a e tafa’aki ia ko eni ‘a e sekitoa ia ko eni Sea. Pea ‘oku ‘i ai e ‘amanaki lelei ia ‘a e motu’á ni ki he hokohoko atu ko eni. ‘Oku ou fakamālō lahi atu kia Tongatapu 2 ‘i he līpooti faka’ofa’ofa ‘oku ‘omaí. ‘Oku fiefia ai pē motu’á ni ia he ko e ‘uhingá fenāpasi pe ‘ene ha’ú mo e paasi ‘a e Lao ko eni ‘a e *Anti-Corruption* Sea, fokotu’u atu, mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Tokanga ki he pa’anga fakavāhengá he ‘oku malumalu he Fakafofonga ‘o e vāhengá

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatapu atu ki he ‘Eiki Sea e Fale Aleá, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá, fakatapu atu ki he Hou’eikí e fonua kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofongá pehē ki he Hou’eiki Minisitā. ‘Eiki Sea, fakamālō atu he līpooti lelei ko eni ‘oku ‘omaí. Ka ‘oku fai e tokanga lahi ko hono ‘uhingá ko e tokanga ki he tu’unga ko ē ‘o e pa’anga fakavāhengá.

Pea ‘oku fai e tokanga lahi ki ai ko e ‘uhingá he ko e malumalu ko ia ‘o e pa’anga fakavāhengá ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Fakafofongá, ‘o e vāhengá. Pea ko e mafái ‘oku ‘i he Fakafofonga ‘o e vāhengá. Pea ‘oku ‘atā leva ki he Fakafofonga ‘o e vāhengá ke ne faka’ata mai ko hai te ne ma’ú. Ko hono ‘uhingá ‘e foaki ia kia kinautolu na’a nau fili ko ē ki ai pea ko kinautolu ko ē na’e ‘ikai ke nau fili ki ai he ‘ikai te nau ‘inasi kinautolu ‘i he pa’anga ‘o e vāhengá.

Pea ‘oku fai e tokanga ki ai ko hono ‘uhingá ko e tu’unga ko ē ‘o e Pule’anga Fakakoló. Pe ko e Pule’anga ko ia ‘oku fili meí he ‘Ofisakolo, Pule Fakavahe kae ‘uma’ā e Kōsilió ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga he ko e feitu’u ia ‘oku totonu ke ‘ohake ki ‘olunga ‘i he lao, kae ‘uma’ā hono poupu’i ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe kau ki ai ko e vai ko e ‘uhila, pea pehē ki hono tauhi ‘o e kakai ‘i he vāhengá kae ‘uma’ā ‘a e kolo kehekehe. Pea ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai he ‘oku hulu ange ‘i he taimi ni ‘a e totongi ‘o e lolo, totongi ‘o e ‘uhila, kae pehē ki he vai pea mo e halapule’anga, pea ‘i he’ene pehē ‘oku fai leva ai ‘a e tokanga lahi fakamālohi’i ‘a e Pule’anga Fakakolo, pea mo hono fili

kinautolu ke nau ō mai ‘o tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue ko ia ki he kolo. Mou me’a pē ki heni ‘Eiki Sea he tāfea lahi kuo hoko ‘i he vāhenga ko eni ‘o ‘Okalani ‘i Nu’usila.

‘Oku foki ‘a e ngāue ki he kolo, ‘oku foki ‘a e ngāue ko ia ki he *Mayor* ‘o e kolo, ‘oku foki ia ‘i he ngaahi totongi fakakolo ko ia, pea tokoni leva ki ai ‘a e Pule'anga, pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’á ‘Eiki Sea kae 'uma'ā ‘a e Fale ‘Eiki ni, kuo hokohoko mai ‘a e faingata’a ki hotau fonua ni talu mei he 2018, pea ‘i he’ene pehē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga lahi. Ko hono ‘uhingá he ‘oku fai ‘a e ngaahi ngāue ki he ngaahi vāhenga, ka ‘oku toe fiema’u ke ‘ohake ‘a e Pule Kolo, kae 'uma'ā ‘a e ngaahi Kosilio ke nau tokanga’i mo poupou’i ‘a e nofo ko ia ‘a e kakai kae tautautefito ki he vaha’a taimi ko eni he ta’u ‘e 4 ‘oku tau fononga atu ai ko e vaha’a taimi faingata’a ‘aupito ‘Eiki Sea.

Ko ‘eku lave atu pē ki ai ‘oku toe ‘i ai mo e ngaahi ha’aha’a kehe ia, ‘oku fai ki ai hono tokanga’i, hangē ko e kau toulekeleka, fānau ‘oku li’aki ako, pea pehē ki he ngoue kae 'uma'ā ‘a e toutai, ka ‘oku ‘oatu pē ke me’a ki ai he ko e tafa’aki ia ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá ‘i he’ene fakafofonga’i atu’a e Fale Alea ‘o Tonga.

Ko e me’a ko ē ‘e taha ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole atu ki’i liliu mai ‘a e fanga ki’i palakalafi ko eni ko ē ko ē ‘oku faka-pāpālangi, ‘o hangē ko eni ko e fika viii (8), ki’i liliu faka-Tonga’i mai he ‘e tokoni ia ki he anga ‘etau fakakaukau, ki he ngaahi faka’amu ko eni ki he pa’anga faka-vāhenga pea mo hono fatu ‘o ha lao lelei ke fai’aki hono poupou’i ‘o e ngaahi ngāue ko eni.

Fiema’u ke tokangaekina tafa’aki ki he tau’i pa’anga ‘uli telia na’a uesia tu’unga pelepelengesi hotau fonua

Ko e tokanga ia ki ai, tu’unga ko eni ko ē ki he pa’anga ko ē, pa’anga ‘uli ‘oku ngāue’aki ‘Eiki Sea, kau eni ia he talanoa faingata’a ‘aupito ki he fonua ni. Ko hono ‘uhingá ‘oku hū mai ‘a e tafa’aki kehekehe ia ki he fonua ni ki hono ‘omai, ‘ikai ke ngata pē ‘i he hū mai ‘i he tafa’aki ko ē ‘i he vakatahi kae pehē ki he vakapuna, kae 'uma'ā hono toe fakafolau mai ‘i lalo kilisitahi ‘Eiki Sea. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku faingata’a ka ‘oku fiema’u ke tauhi ‘a e tafa’aki ko eni, telia na'a faifai pea uesia ai ‘a e tu’unga pelepelengesi ‘oku ‘i ai hotau ki’i Pule'anga kae 'uma'ā foki hotau fonua. ‘Oku ou fakamālō atu Tongatapu 2, ‘i he lelei ‘a e polokalama, mea’i pē ‘Eiki Sea ko e tokotaha ko eni ‘oku lelei ‘aupito ‘ene liliu lea faka-Tongá kole atu ki he peesi ‘e 300 ko eni ke ke toe tokoni atu pē ke liliu mai, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia pehē ki he Hou’eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kau Nōpele pea pehē ki homau Hou’eiki kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai.

Sea ko e taha foki eni ‘o hangē ko e me’a ko eni na’e me’a ai ‘a Tongatapu 2, pea tautautefito ki he taimi ‘oku fakahoko mai ai kia kinautolu kau Fakafofonga ‘a ‘emau ngāue’aki ‘a e pa’anga ko eni kuo ‘omai mei he Fale Alea ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue Fakalotofonua.

Vahevahe Tongatapu 1 ki he taha ngaahi pole fehangahe mo e ngāue’aki pa’anga tokoni fakavāhenga

‘Oku ou tui pē Sea ‘o kapau ‘oku filifilimānako ‘a Tongatapu 6 ‘oku ‘ikai ke pehē ‘a Tongatapu 1 ia, ‘i hono vahevahe ‘o e silini ko eni. Ka ko e taha eni ‘o e pole lahi ki he ngāue ko eni hono feinga’i ke fakakakato ‘a e ngāue ‘a e ‘atita, ki hono ngāue’i ‘o e pa’anga ko eni. ‘Oku ‘ikai ke u fie lave au ki he ngaahi vāhenga ‘e 16 kehe, ka ko e taha eni he me’a ‘oku fakatokanga’i ‘e he motu’a ni ‘a e feinga ke mahino pea ke fakakakato ‘a e tu’utu’uni ‘a e ‘atita ki hono ngāue’aki ‘o e pa’anga ko eni. Pea ‘oku ou tui lahi ko e pole ia ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Tevita Puloka: ...Ki he Feitu’u na kae pehē ki he Fale ni ‘o kapau ‘oku toe a’u atu ki ha tu’unga ‘oku toe fai ha tu’utu’uni kia kimautilu e kau Fakafofonga ‘a eni ‘oku me’a ki ai ‘oku mahino ‘oku mau kaunga pē ‘oku mau ...ko kimautilu ke mau hanga ‘o leva’i pea mo muimui’i hono ngāue ‘a e pa’anga ko eni ‘o a’u ki hano lipooti mai ki he Feitu’u na pea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko u fakamālō lahi atu ‘i he me’a kuo a’usia kuo me’a ki ai ‘a Tongatapu 2 kae pehē ki he vahevahe kuo ‘omai fekau’aki mo hano ngāue’aki ‘o e seniti ko eni. Ko u fokotu’u atu mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Taukave’i Tongatapu 4 mahu’inga ke tonu hono ngaue’aki tokoni vāhenga pea ‘omai pea fai e taliui ki ai

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni pea ko u faka’apa’apa lahi ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga Sea kae fai atu ha ki’i lave mahu’inga ki he fakataha mahu’inga mo lipooti mai ki he Fale Alea Sea. ‘Oku ou faka’amu pē ‘oku me’a mai ‘a e kakai ‘o e fonua ki he tūkunga hono fakamamafa’i mo hono fakamahu’inga’i ‘o e pa’anga vāhenga ‘Eiki Sea ‘o a’u eni ki he tu’u fakafeitu’u (*regional*). Ko hono ‘uhinga Sea ke mea’i pē mu’a he kakai ‘o e fonua ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni pea ‘oku tau fiefia na’e tokamu’a ‘a e ngaahi founa mo e fa’unga mo e tu’utu’uni na’e fakahoko ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ki he founa hono ngāue’aki ‘o e pa’anga vāhenga Sea.

Ko u faka’amu ‘oku me’a mai ‘a e kakai ‘o e fonua he ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau pehē mahalo pē na’a ‘oku mau angakovi kimautilu kau Fakafofonga ‘i he kole he pa’anga ko eni, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tapu hangē ko eni Sea “fiema’u ha pa’anga ‘e 500 ke tufa he putu kotoa pē” tapu foki ia he’etau founa, “fiema’u ke tufa taki pa’anga ‘e 7000 he ngaahi pisinisi he taimi ‘oku faingata’a’ia ai hotau fonua.” Tapu ia he’etau founa, pea ko ia ai ‘oku fakaalaala ‘a e vāhengá ko hono ‘uhinga ko e founa tu’utu’uni kuo ‘omi ‘e he Fale Alea pea ko u tui Sea mahalo ko e me’a eni ‘oku mahu’inga ai ke fakakau mai ‘a e kakai ‘o fakafou ‘i he kosiliō ke founa hono ngāue’aki ‘o e pa’anga ke ‘ata kitu’a pea fakakau ai ‘a e kakai ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he peesi 4 Sea kae ‘oua ‘e faitu’utu’uni tokotaha pē Fakafofonga he ‘e iku ia ki he me’a ‘oku me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai ‘a e poini ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku tangata e tangata pea ko e me’a eni ‘oku lelei ai Sea hono tukuhifo ke kau e kakai ‘i hono tufa ‘o e ngaahi faingamālie ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni Fale Alea ‘o Tonga ke tonu hono ngāue’aki ‘a e pa’anga pea ‘omai ‘o taliui.

Fakamamafa'i Tongatapu 4 mahu'inga ke fakakau kakai he faitu'utu'uni ki he pa'anga vahenga kae 'ikai ko e Fakafongongā tokotaha pē

Ko e ki'i me'a pē 'e taha Sea na'a ku fakatokanga'i 'i he kole fakamuimui na'e fai mai he motu'a ni ki he pa'anga ko eni ne fakahoko mai 'e he va'a ko eni hotau Fale ni 'ikai ko e motu'a ni ia 'oku fiema'u ke fakamo'oni ange 'i he kole 'i he pa'anga ko ia ko e Sea ia kosiliō, pea ko u tokanga pē Sea ko hono 'uhinga ko e fo'i maliu ko ia he 'oku hā ia heni 'i he fakaloma fika 5, "ke fatongia'aki pea taliui 'a e kau Fakafongongā Fale Alea ki hono tufotufa 'o e pa'anga fakavāhenga," he kapau 'e a'u ki ai Sea pea hoko ia ko e nōmolo tā 'oku totonu ko e tokotaha ia 'oku taliui ki he pa'anga, ka ko e taimi 'oku ha'u ai 'a e 'atita fakahanga kātoa 'a e 'ū fakaanga ki he Fakafongongā. Ka 'oku mahu'inga pē Sea ko u kau au hono fakamahu'inga'i mo'oni mo'oni ke kau e kakai 'i he lēvolo kehekehe pea ko hono tukuhifo e pa'anga mei he fakavāhenga ki he ngaahi komiti fakakolo 'o e tuliki te nau toki hanga 'enautolu ia 'o 'oatu ki he ngaahi *development groups* kae 'oua 'e pule tokotaha pē 'a e Fakafongongā he 'e nofō ia he 'ahi'ahi lahi. Ko 'ene 'unu pē ke 'osi e taimi kemipeini toe vevela ange e fo'i 'ahi'ahi ia ko ia, ka ko hono fakakau mai 'o e kakai tau'atāina pea 'alu 'ata kitu'a pē 'a e ngāue.

Ko u fakamālō'ia 'a e Fakafongongā 'o Tongatapu 2 'i he fakataha lelei ne kau ki ai, pea 'oku mahino pē ki he motu'a ni Sea ko e tokanga ko eni ki he pa'anga 'uli 'oku 'i ai 'a e ngaahi tukuaki'i e ngaahi fonua lahi tautefito pē ki hotau ngaahi fanga tokoua he ngaahi fonua Melanisia 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku hū atu ko e tokoni'i 'o e pa'anga vāhenga, ka ko e fou ia 'o e pa'anga 'uli pea ko u tui 'oku tōmu'a e fakataha ko eni ko e fakatokanga kiate kitautolu ko Tonga ni he ko e fo'i ākenga ia ko ia 'e 'unu'unu mai ke 'ahi'ahi'i foki mo kitautolu, ka ko u fakamālō atu Sea 'i he lipooti...

<007>

Taimi: 1050-1055

Mateni Tapueluelu : ...ko eni hoko pē ko e fakatokanga kia mautolu hono kātoa. Mālō e ma'u faingamālie Sea mo e fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 8.

Fehu'ia hā 'oku kei lahi ai palopalema faito'o konatapu hili ko ia 'oku 'ilo pē Pule'anga ki he ongo feitu'u hū'anga mai ki he fonua

Vaea Taione : Kātaki pē Sea he toe me'a tu'o 2 hake. Ko e 'ai hake pē 'e au Sea koe'uhi ko e pa'anga 'uli, pea mo e me'a ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e Minisitā ko eni 'o e *MIA* Sea, faito'o konatapu 'i he lipooti ko eni Sea. 'Oku pelepelengesi foki 'a e *issue* ko eni faito'o konatapu Sea 'i Tonga ni ko e 'uhinga ko e fānau mo e to'utupu pea 'oku lahi mo e ngaahi mo'ui kuo mole ai. Ka koe'uhi ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ko e founa pē 'e 2 'oku ha'u ai 'a e faito'o konatapu ki Tonga ni ko mala'evakapuna mo tahi. Ko e fehu'i ia 'a e motu'a ni Sea. Ta ko ē 'oku mea'i pē 'e he Pule'anga 'a e feitu'u 'oku hū mai ai ka ko e hā e me'a 'oku kei lahi ai pē 'a e faito'o konatapu 'i Tonga ni 'o uesia ai 'emau fānau pea mo e kakai e fonua. Ko ia pē Sea ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia ki'i lipooti. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Mahu'inga ke vakai'i fakalelei founa lelei taha ki he ngāue'aki pa'anga fakavāhenga 'i he tu'unga fakalokolo

Eiki Palēmia : Mālō Sea e ma'u faingamālie. Tapu ki he Feitu'u na pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea, Mālō e fakalaumālie lelei e Feitu'u na Sea. Ka ko e kau foki eni ha ngaahi, tau pehē ngaahi topiki mahu'inga 'aupito ke fai hano talanoa'i. Na'a mo e feme'a'aki ko eni ki he 'ai ha *local government* pē ko e fakalelei'i pē 'a e founa ko ia 'oku tau ngāue'aki. He 'oku a'u pē foki ki he taimi 'oku tau sio atu na'e tonu ke talaatu tonu pē ia 'e he Fale Alea 'a e *governance* pē ko e founa hono pule'i. 'E mahino pē 'a e ngaahi *criteria* ia ko ē me'a 'e ala fakamole ki ai e pa'anga. 'Oku ai pē ngaahi mōtolo 'oku 'i ai e me'a 'oku fakavāhenga pea 'oku 'i ai e 'ū me'a 'oku nau 'alu fakakolo pea 'oku 'i ai pē hono ngaahi pole kehekehe pē mei he motolo 'oku ngāue'aki. 'Oku kau pē ki ai mo e kakai 'oku fakafatongia'i ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni.

'A ia pea 'oku kau ia 'i he me'a 'oku vakai'i 'e he Pule'anga na'a 'oku tonu ke tau toe vakai'i 'a e *constituency fund* pē 'e kei hoko atu pē 'ikai pē 'e 'ai ha *local government* pē 'ikai pē fakasi'isi'i pē fakalahi kātoa e ngaahi me'a ko ia 'oku tonu pē ke fai hano vakai'i. Ko e 'uhinga he'etau ako mai ko eni mei he ngāue'aki ki he kaha'u ko e hā nai 'a e founa lelei taha ke ngāue'aki 'a e sēniti ko eni ke tokonia 'a e tau pehē fakalakalaka mei he kolo mo e vāhenga. 'A ia 'oku fiefia e motu'a ni ia hangē pē ko ē ko e me'a 'a e Minisitā *MIA* fai ha sio ki he tafa'aki ko eni *local government*, fanga ki'i fakavāhenga fai ha sio pē 'oku fēfē 'a e tu'unga ko eni 'etau fakapa'anga 'a e lahi ko eni pa'anga 'e 300,000 ki he Fakafofonga, pa'anga 'e 100,000 ki he kau polisi fakakolo. Mahalo na'e taimi lelei pē ia he taimi ko ē 'o e fakangatangata mo e ta'ota'ofi ko eni 'o e KOVITI, pea mo e palopalema ko eni e mo'ungaafi, kae toe fai pē ha sio, na'a 'oku taimi pē ke toe vakai'i fakalelei pē ngaahi me'a ko eni. Kau ai pē mo e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga.

Tui Palēmia kuo pau ke fai ngāue fakapotopoto ki he ngāue'aki lelei 'aki e pa'anga tokoni

Ko e me'a mahu'inga pē foki ia ke tau ako mei ai he ko e fatongia mahu'inga ia 'oku fai ko ē 'e he 'Atita 'enau 'atita'i ko ē 'etau ngaahi fakamole fakavāhenga ke tau ako mei ai ke fakalelei'i ā ki he ta'u hoko mai. Pea kapau 'oku kei palopalema tatau ai pē ia, pea 'oku tonu ā ke vakai'i ha me'a ia ke tautea'i ke 'oua 'e tuku atu 'a e pa'anga kae 'oleva ke fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia 'a e vāhenga ko ia. Ko e taimi tatau pē kapau leva 'e ta'ofi e pa'anga 'e uesia leva 'a e kakai ia ko e 'uhinga ko e 'ikai ke fakahoko lelei 'a e fatongia 'o kinautolu na'e fakafatongia'i 'aki ke nau, 'a ia 'oku 'ikai ke pehē Sea 'oku faingofua 'a hono solova eni, ka 'oku ou tui 'oku tonu pē ke tālanga'i ke fai ha feme'a'aki ki ai pē ko ha Kōmiti. 'E pau pē ke fai 'a e ngāue ia 'a e Pule'anga ki ai ke sio ki ha ngaahi me'a 'oku fakapotopoto, tau ako mei he kuohili ko e 'uhinga ke tau 'unu'unu atu ko eni kimu'a Sea.

Fakamālō'ia lipooti folau lelei mo e tokanga ki he ngāue'aki e lea fakapilitānia

Pea ko u fakamālō atu ki he lipooti ko eni mo e ngaahi poini lelei 'oku 'ohake ai pea 'oku ...

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... hangē pē ko ē ko e fakamalanga na'e fai atu kimu'a fekau'aki mo e ngāue'aki e lea fakapapālangi 'oku 'oku mou 'osi mea'i pē kau Fakafofonga 'oku ai pē ngaahi me'a ke ngāue'aki e lea fakapālangi tau 'osi mahino'i pē 'e tautolu mahino pē mo e tu'utu'uni 'oku mau loto pē ke tau fengāue'aki lelei ai he taimi pehe ni ko e tautefito hono lahi ngāue'aki e lea fakapapālangi 'i he ngaahi lipooti ko eni 'o hangē pē ko ia na'a mou tokanga lahi mai ki ai he ngaahi lipooti 'a e Pule'anga. Ka 'oku ou fakamālō atu Sea he faingamālie na'e tuku mai.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mahu'inga 'aonga silini fakavāhenga kae fakapapau'i 'oku tō loto he ngaahi 'elemēniti 'o e pule lelei

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mālō e fua 'etau fatongia. Fakatapu ki he Palēmia pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea. 'E Sea ko e, ko u tui na'e fononga mai e Fale Alea foki ia na'e 'ikai ke 'i ai ha silini pehe ni ia Sea mei he kuohilī manatu'i lelei pē he motu'a ni 'e Sea 'i he 2010 mahalo na'e toki kamata ai ko ē hono 'omai e fo'i fakakaukau ke 'omai ha silini makatu'unga pē foki Sea 'i he taimi lahi ko u tui hangē ia ha tukufakaholo 'i he taimi lahi 'a e fa'a o pē foki 'o kemipeini 'e fai e tanu e hala mo e hā e ngaahi me'a pehē mo e fanga ki'i fiema'u pea ha'u foki ia ko ē ki he Pule'anga ko ē 'o e 'ahó, fa'a tuai foki 'Eiki Sea hono fakahoko. Ka 'oku 'i ai pē foki e 'uhinga lelei ia koe'uhí he 'oku seti foki 'e he Pule'anga ia 'ene ngāue mo 'ene *policy* ngāue mo hono taimi tēpile. 'A ia ko hono mo'oni 'i he taimi ko ē na'e 'omai ai 'a e fo'i fakakaukau 'oku 'ikai ke u tui au ia ke pehē ko hono 'uhinga ko hono 'oatu ko ē mei he Fale Alea. 'Oku ou tui pē 'Eiki Sea na'e 'i ai e ngaahi fekitoa (*factor*) kehekehe na'e tātānaki 'o makatu'unga ai hono foomu e fo'i fakakaukau ko eni 'i he 'uhinga lelei ke fai mo a'u ha fanga ki'i me'a ki hoto *constituent* pē ko hoto vāhenga fili.

'A ia ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'i he'eku tui 'oku 'aonga. Ko e poini ko ē 'oku 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea pea 'oku ou tui ko e laumālie ia na'e 'ohake ko ē he lipooti ko hono tokanga'i ko ē 'o e silini 'Eiki Sea ke fakapapau'i 'oku 'i loto 'i he ngaahi 'elemēniti 'o e pule lelei hangē ko e me'a ko ē 'oku tau lave ki ai Sea. 'Ata kitu'a mo e ngaahi me'a ko ia. Pea 'oku mahino mai leva 'i he tu'u he taimi ni ko e Fakafofonga ko e 'elito ia pē ko e tefitō ke ne tokanga'i 'a e silini ko eni. Ko e ha'u ko ē 'a e 'Atita 'oku ou lave'i pē he me'a ko eni kuo 'osi ko e Fakafofonga na'e *after* ai 'a e 'Atita 'i he 'osi 'a e 'aho.

'I he taimi e ni'ihī 'Eiki Sea 'i he pea 'oku ou tui 'oku mahalo na'e 'inasi pē he ngaahi vāhenga. Ko e fatongia foki 'o e *local Government* 'Eiki Sea pē ko e potungāue ko ia ko hono *train* 'a e *local leaders* pē ko e kau taki fakakolō ke fakapapau'i 'Eiki Sea 'oku nau ma'u e poto mo e taukei ko ē 'i hono tokanga'i 'o e pa'anga lahi. Pea 'oku ou 'ilo'i pē 'e au 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi *workshop* mo e ngaahi ako ke fai mei he tafa'aki ko ia 'i he ta'u lahi hono ako'i e kau 'Ofisakolo mo 'enau komiti a'u ki he ngaahi kosilio ke nau lava 'o *account* ki ha silini. 'Ikai ke u lave'i 'e au 'Eiki Sea pē ne 'osi 'i ai ha taimi na'e 'ave ai ha silini lahi ki ha *local Government* 'o a'u ki he tu'unga 'o e 100,000 pē ne 'i ai ko ā ha taimi pehē pē te'eki ai 'ikai ke u tui na'e 'i ai ha taimi pehe ni. Ka ko e taimi ko eni 'Eiki Sea e fononga mai pea mo 'eku ngāue ko ē hoku vāhenga 'oku ou fakatokanga'i leva 'oku 'alu pē taimi mo e kamata ke nau ma'u e fo'i taukei ke nau tokanga'i fakatuliki mo faka-*community* 'enau silini makatu'unga ia mei he 'asi mai e taimi 'emau fakataha mo e ngaahi lipooti kuo nau 'omai 'o hangē 'oku 'i loto ia 'i he fiema'u ko ē 'o e 'Atita.

Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke u fakapapau'i 'e au pē kuo nau a'ua'u lelei 'enau tokanga'i ha 400,000 pē ko ha 300000. Ka 'oku hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Palēmia

'Eiki Sea 'oku mahu'inga ke tau 'alu ki ha taimi ke tau ongo'i kuo 'aonga e ngaahi *workshop* kuo tau ako'i 'aki ko ē 'a e kau takí ke nau ma'u 'e nautolu e poto mo e taukei ke nau lava 'e nautolu 'o lipooti pea nau tokanga'i ha pa'anga lahi. Ko u tui 'Eiki Sea kuo taimi ke tau fakaofi ai kae tukuange e kau Fakafofonga Fale Alea 'Eiki Sea ke nau nofo taha ki honau fatongia ko e fa'u e lao 'o e fonuá mo e ngaahi fatongia Faka Fale Alea. Mahalo pē Sea 'oku ke mea'i na'a tau 'i Nu'usila 'i he mahalo he ta'u atú na'a ku fehu'i ai ki he kau *Parliamentarian* pē 'oku 'i ai ha silini ko e tali ko ē na'e 'omai na'e 'ikai ke mai 'e nautolu na'e 'i ai ha silini pehē 'i Nu'usila ia. Pea na'a nau 'omai mo hono 'uhinga. 'A eni pē 'oku ou fakahoha'a atu ai 'Eiki Sea. Pea ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou 'i he taimi tatau pē 'oku ou manavasi'i na'a fai e fo'i mafuli ki he *local Government* pea 'ikai ke 'oatu ha silini ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

Mo'ale Finau: ... 'o makatu'unga 'i he hā. Makatu'unga pe he 'ikai ke taukei ke nau hanga 'o fai e lipootí Sea. 'A ia ko 'eku fakakaukau ko ē 'a'aku Sea kapau leva 'oku 'i ai ha Kōmiti ke nau hanga 'o alea'i ke tau fakaofiofi ke ma'u e *local government*. Ke fakapapau'i kuo nau taukei te nau lava 'o fai e lipooti, 'i ai 'enau Sekelitali, Tauhipa'anga ke nau lava lelei taimi 'oku ha'u ai 'Atitá. Ko 'enau 'alu atu pe ko 'enau lipooti totonu mai 'Eiki Sea hono *handle* e pa'anga e fonuá.

'I he'ene pehē 'Eiki Sea ko u fakamālō he lipooti ko ení 'oku ou tui 'oku fafangu kitautolu 'e he lipootí. Ko e me'a mahu'ingá, ke ngāue'aki e siliní he founa totonu mo fakalao. Fakatokanga'i 'Eiki Sea e ki'i poini ko eni fika 8 na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpelé 'oku 'uhinga ia ha tu'unga fakalao.

'Oku ou tui au ia 'oku lava pe 'o faka'ilo ha taha ia 'oku *corrupt* ke ne ngāue hala'aki e silini ko ení. Ka 'oku te'eki ai foki ke tau hanga 'o fa'u ke fakalea fakalao ke hangatonu ki he *constituency fund* 'Eiki Sea. 'I he'ene pehē ko u fakamālō ki he lipootí pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ke hoko mu'a eni ko hono fafangu kitautolu ki ha 'aho ke tau 'ave ai siliní ki he *local government*, mālō Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia

Tui takitaha fai he kau Fakafofonga hono fatongia pea muimui ki he Tu'utu'uni Pa'anga Tokoni Fakavāhenga 'e lelei mo maau ai ngāue

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu ki he tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā e tēpile 'o e kakaí, 'Eiki Palēmiá mo e tēpile Hou'eiki Kapinetí. 'Eiki Sea ko 'etau ngāue kotoa pē he Falé ni 'oku 'i ai hono tu'utu'uni. Pea kapau te tau muimui pē ki he tu'utu'uni ko iá, maau pē me'a kotoa pea 'e lelei pē fua fatongiá Sea.

'I he pa'anga ko eni 'oku vahe mai ki he ngaahi vāhengá 'oku 'i ai pe hono tu'utu'uni makehe meí he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki he Fakafofongá ki hono tauhi mo hono ngāue'aki. Me'a 'oku tonu ke tau fakatokanga'i ko e fakalea e pa'anga ko ení, pa'anga fakalalakala fakavāhenga.

Te u lave pe 'Eiki Sea ki he founa 'oku ngāue'aki 'e he motu'á ni. 'Oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Aleá kuo pau ke fai e 'a'ahi Faka-Fale Alea 'i he ta'u. 'I he taimi ko ē 'oku fai ai e 'a'ahi ko iá, tuku atu e lahi e siliní ki he kakaí ko e hā 'a e fakalalakaka 'oku nau pehē ke faí. Fakatātā'aki ení 'Eiki Sea, na'e toki fai mai tufa tangikē vai ia kimui. Ko hoku vāhengá na'e fai atu 'a e 'a'ahi Faka-Fale Aleá ko e *priority* pe ko e fiema'u mā'olunga taha ko ē 'a e kakaí ko e tangikē vai.

Pea na'e pau leva pelulā e me'a kotoa, mau tangikē vai'aki 'a e silini ko ē 'a e Fale Aleá. Pea ko hono founa tukuange ko ē 'o e pa'angá, hangatonu pē mei Falepa'anga ki he kautaha ko ē 'oku 'ai mei ai e tangikē vai. 'Atitá, 'atita'i hangatonu, 'eke mai pē pe ko fē pa'angá, tala atu ko ē, *receipt* ē mo e me'a na'e fakamole ki ai, 'alu hangatonu pe ia. 'Ikai ke kau ai e Fakafofonga ia hono ue'í.

'Eiki Sea, ko u tui kapau te tau muimui pē he tu'utu'uni ko ē 'o e pa'angá pea manatu'i ko e 'osi ko ē 'a e 'ahó ko e Fakafofongá 'oku 'atita'í 'oku 'ikai ko e Kōsilio. 'Oku 'ikai ko ha Kōmiti Langa Fakalalakaka 'a hai, ko e Fakafofongá 'oku 'atita'í, 'osi ko ē 'a e 'ahó. Pea kuo pau ke te fai 'a e fatongia ko iá 'Eiki Sea a'u ki he sēniti kotoa pē.

'Oku a'u ki he tu'unga he taimí ni 'oku 'i ai e 'ū mīsini palau. Ko e mīsini ko ē 'a e vāhengá 'oku 4, ko e 3 'oku 'i Vava'u, 1 'oku 'i heni ke ngāue'aki 'e he kau Vava'u 15 ko ē 'i Tongatapú. Fiema'u ha'anau ngoue 'oku ngāue ki ai e mīsini ko iá. Ko e mīsini ko ē 'e 3 ko ē 'oku 'i Vava'u ia ...

<010>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Tokoni Palēmia: ... pea 'oku pau pē ke hiki maau 'enau ngāue 'a e seniti 'oku ma'u mo fakahū ki he pangikē, ka te u fakahā pē 'i he Fale ni, ko e lahi fakamuimui ko ē 'o e seniti ki he misini palau ko ē 'a Vava'u 15, 50000. Ko e tākaki pē ia mei he lau houa, lolotonga ko ia 'oku 'ai ke ma'ama'a ke fe'unga ki he fakalalakaka 'a e kakaí 'o e vāhenga, fakatokanga'i ko 'eku lave ko ē ki he me'a kotoa ko eni ko e me'a 'a e vāhenga 'oku 'ikai ko ha kolo. Pea 'oku ou kei ngāue'aki pē 'a e founa ko ia Sea, pau pē ke u takai 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea 'oku tu'utu'uni 'e he Tu'utu'uni Fale Alea, 'omai e loto 'o e kakaí, pea ko e me'a ia 'e fai'aki 'a e seniti ko ia, 'oku 'ikai ke tufa ia ki ha taha ke ne toki fai, tufa ia mei he 'ofisi 'oku 'osi faka-vāhenga 'e he Fale Alea 'a e kau ngāue ke nau tokoni ki he ngāue ko ē 'oku fai.

Ko e anga ia 'a e founa 'oku ngāue'aki 'e he motu'a ni pea malu ai 'a e seniti ko ia 'a e fonua pea mahino 'oku 'i ai 'a e fakalalakaka. Ko e 'ū tangikē pē 'oku fiema'u 'i he taimi ni ko e ngaahi fāmili fo'ou mo ha ni'ihī ne toki foki ki Vava'u, pau ke fakakakato ke 'ai ha'anau ngaahi tangikē.

Ko ia Sea 'oku ou tui ko e me'a kotoa pē 'i he pa'anga faka-vāhenga he 'oku monū'ia 'a e to'u Fale Alea ia he taimi ni. Ko e taimi ia ko ē, ko e o atu 'i he 'a'ahi, kole mai 'a e kakaí ki he hā, mo e hā, pehē atu 'io, 'ai ia. Ko e kemipeini ia ko ē 'o palōmesi teu ngaahi 'a e hā mo e hā 'oku 'ikai ke kau ai 'a e motu'a ni ia Sea he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku silini 'aku ko e pa'anga pē eni ia 'a e Pule'anga, he 'ikai ke u ha'u au ia 'o talamai, tanu 'a e hala 'o me'a, he ko ha hala ia ko ha pa'anga ha'aku fa'ēē tangata, me'a ia 'a e fonua ke ne fai 'Eiki Sea. Ko e tanu hala 'oku ou tuku pē ia ki he potungāue 'oku 'osi 'oange 'e he Pule'anga 'a e pa'anga ke tanu'aki 'a e hala. Ka ko e palōmesi ko ē kemipeini, me'a ia 'a'ata ke te ala ki hoto kató 'o fakakakato 'ete palōmesi.

Ko e me'a ko ē ki he silini vāhenga ko e fiema'u ia 'a e kakai ko ē 'o e vāhenga ke ngāue'aki Sea. Ko e fiema'u fika 2 ko ē 'a Vāhenga Vava'u 15, ako, pea 'oku lolotonga fai pē ngāue ko ia 'Eiki Sea, 'i he lolotonga ni, 'osi tau mai 'emau koniteina fute 40 'e taha ko e taha 'oku 'amanaki tau mai 'i he ngaahi uike pē ko eni hoko, pea ko e taha 'i ha toe ngaahi uike pē mei ai. 'Oku fakafonu mai 'i loto 'a e ngaahi tesi mo e ngaahi sea mo e naunau mo e me'a va'inga ki he *preschool*, koe'uhi ko e kaveinga ngāue, ka 'oku 'ai kātoa ia ki Vava'u kātoa, 'oku 'ikai ke 'ai pē ia ki Vava'u 15, 'oku fakataha ai 'a 14, 15, 16. 'i he ngaahi koniteina ko ia ke vahevahe ke tokoni ki he ako, pea mo e 'ū naunau kehe.

Ko ia Sea 'oku ou tui 'oku, ko e me'a pē ke te sio pea te muimui pē ki he tu'utu'uni ngāue ko ē 'a e Feitu'uvna kae maau mo lelei pē 'etau ngāue hangē pē pea ko e 'eke mai ko ē 'a e ngaahi fehu'i 'a e ngaahi fakataha'anga fakalotu, ko e hā 'a e me'a te tau fai ke 'asili ai 'a e ngāue lelei 'a e ngāue 'a e 'Eiki, takitaha fai hono fatongia fakatatau ki he tu'utu'uni mālō 'ofa atu.

'Eiki Sea: Mālō. Ha'apai 13.

Veivosā Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā ...

<005>

Taimi: 1110-1115

Poupou Ha'apai 13 ki he founa lolotonga 'oku ngāue'aki pa'anga fakavāhenga

Veivosā Taka: ...Tapu atu ki he kau Hou'eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko e fokoutua hake pē 'a e motu'a ni ke poupou ki he me'a ko ē 'a e Tokoni Palēmia. 'Oku ou kei poupou ki he tu'unga lolotonga 'oku tau 'i ai. 'Eiki Sea ko 'eku fakamo'oni 'i he peesi 4 palakalafi 2 ko ē ko ē 'i 'olunga palakalafi hono ua. Ko e fakataha ko ē na'e fakahoko ko ē 'e he Fakafofonga Fika 2 pea mo e kau Fakafofonga e Pasifiki na'a nau manumanumelie'ia 'i he tu'unga ngāue 'a e founa ngāue 'a e pa'anga 'aki founa 'a Tonga pea mo Solomome. Sea kapau te tau foki 'e foki hifo e Pasifiki ki he founa ko eni nau toki fakatokanga'i 'e nautolu ia 'oku tau mavahe tautolu. Ko e founa ia Sea 'e lava 'o a'u lolotonga 'o a'u ki he 'api kotoa pē. Sea ko e 'ata kitu'a 'i he ngaahi konga fakaloma ko eni 'i he 4 pea mo e 5 'oku lolotonga 'i ai 'a e tu'unga ngāue 'oku fakahoko 'i he Fale Alea 'o Tonga.

Sea te u talanoa ki he anga e tu'unga 'a e ngāue pea mo e kāinga. Ko e kāinga longoa'a taha eni Sea kae kāinga nonga mo'oni mo a'u ki he ngaahi feitu'u kotoa pē te u fakatātā. Ko e palau 'oku 'oange ki 13 ko e palau 'e 4. Ko e ua 'oku 'i Foa, 1 'oku 'i Ha'ano pea toe leva pea nima'aki 'a e ki'i palau 'i Nomuka pea 1 eni 'oku ngāue'aki he kāinga Ha'apai ko eni 'i Tonga ni.

'Eiki Sea: Fakafofonga teu ta'ofi koe hena ko 'etau taimi toki 'oatu ho faingamālie.

Veivosā Taka: Mālō Sea.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1135-1145

Satini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea(Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e feme'a'aki 'oku kei 'i he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 9/2023 ko e Fakafofonga Ha'apai 13 kei fai 'ene fakamalanga.

Veivosā Taka : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki. Fakamālō Sea he ki'i faingamālie ko eni 'oku 'omai ke faka'osi atu ai 'a e ki'i .. 'Eiki Sea ko e lave'i 'e he motu'a ni, pē 'oku tonu ke fakatonutonu mai pē 'e he kau tangata ne nau motu'a he Fale ni, ko e ki'i sēniti ko eni mahalo ko e 1000 na'e 'uluaki kamata'aki, pea 'alu hake 'o 10000 pea na'a ku fakatokanga'i ai 'a e sēniti ko eni he pa'anga Fale Alea. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e sēniti ko eni na'e 'oange pē ia pē 'oku tonu pē 'ikai ki he Fakafofonga ke ne tokoni 'aki ki he kāinga hono vāhenga. Pea a'u mai ki he taimi ni kuo nga'unu eni ki he tu'unga 'o e 300000 kilu tānaki mo e 100000.

'Aonga pa'anga vāhenga ki he vāhenga Ha'apai 13

Te u talanoa 'Eiki Sea ki he tokoni 'a e pa'anga ko eni ki he kāinga fakalūkufua. Ko e totongi foki 'o e palau Sea na'e pa'anga ia 'e 100 'i Foa pea mo 12, pea ma talanoa mo 12 pea u fakahoko ange, ta hanga mu'a 'o feinga ke faingofua. Holoki 'e ta palau 'o pa'anga 'e 50 kae tokoni 'a e pa'anga vāhenga ki hono 'utu e palau kae lava palau e faingatā'ia. Pea 'e toki fa'iteliha, 'e holo kotoa e 100 'i Ha'apai kae toki fa'iteliha 'a e kāinga pē ko e fē palau 'oku nau sai'ia ai kae pa'anga 'e 50. 'Eiki Sea na'e lava 'o ola 'a e ngāue ko eni a'u ki ha taimi kei lahi pē kau faingatā'ia pea u talaange ki hoku 'ofisi. Holoki e palau 'o pa'anga 'e 20 kae tokoni 'a e pa'anga vāhenga ki hono 'utu.

'Eiki Sea ko e fakamo'oni ki ai he ta'u pē ko ia, ne 'osi fakafolau atu e koniteina me'akai ki muli. Ko e 'ahó ni 'oku lolotonga fa'o atu 'a e koniteina 'i Foa ke 'ave ki muli. 'A ia na'e kau 'a e kau faingatā'ia ne nau ngāue'aki pē 'a e huo langa ko e 'uhinga ko e 'ikai ke nau lava afford 'a e houa 'e taha. Te u pehē 'Eiki Sea 'oku malu 'a e totongi ko eni ka 'oku lava 'o a'u 'i he ngaahi founga 'e lava tokoni mo tu'uloa ki he kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea ko u tui ko e tu'unga 'o e vāhenga ko eni 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na 'a e motumotu pea 'oku takitaha 'i ai pē honau loto. Loto mai 'a Ha'afeva ia ke palau, loto mai 'a Tungua ia ke palau. Ko e me'a leva 'oku fa'i ko e fakamālō ki he Kōmiti Ha'apai ko 'enau loto lelei 'Eiki Sea ho'omou Kōmiti ke 'ai ha *parts* kae lava *mobile* 'a e palau 'e taha ki Tungua mo Ha'afeva. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e tokoni ia 'e lava 'o tokoni.

'I he tō ko eni 'a e fakatamaki fakamāmani lahi na'e 'auha kotoa 'a e me'atokoni 'i Lulunga pea mo Mu'omu'a. 'Eiki Sea na'e tokoni 'a e pa'anga ko eni ki hono fakame'akai 'a e kāinga ko eni pea mo e kau'i manioke mo e la'i kumala 'o lava 'o tokoni. Neongo 'oku hala Sea ka na'e fai 'a e ngāue ko eni he 'oku tu'uloa. 'Ahó ni foha 'a e manioke 'i Nomuka, foha 'a e manioke 'i Ha'afeva pea kuo 'osi fuoloa 'enau faka'aonga'i 'a e me'atokoni. 'Eiki Sea ko u pehē 'i he anga 'eku pou pou ke tau lava 'o tukuhifo 'a e tu'unga pea mo e tu'unga lolotonga he 'oku kei melie pē. Pea kou tui ko e me'a 'oku ou pou pou au ki ai, ko e lava ke hanga 'e he founga 'a e Fale 'Eiki ni makatu'unga mei he Sea 'a e Feitu'u na ke ne hanga 'o tā ha sipinga pea hangē ha tavake tā mafua ke muimui mai 'a e kāinga 'o e Pasifiki ki he mōtolo 'oku lolotonga fakahoko 'e he Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua.

Fehu'ia pē 'oku kau 'a Mango he faitokonia mei he pa'anga fakavāhenga 'a Ha'apai 13

'Eiki Minisitā Fonua : Tapu mo e Feitu'u na Sea vave 'aupito pē ka u ki'i fehu'i pē 'a'aku ki he Fakafofonga ko e 'uhinga he ko e 'u pa'anga Faka-Fale Alea. Fēfē nai 'a Mango, 'oku kei kau 'a Mango 'i ho vāhenga neongo 'enau si'i hiki ki he Funga Fonua? Mālō Sea.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko Mango 'oku lolotonga 'i 'Eua ka na'e kau pē 'a Mango 'i he vahevahe 'o e pa'anga Fale Alea na'e 'ave ki ai 'a e 10000. Pea ko u tui 'oku te'eki ke a'u mai 'a e silini ko eni 'i he ta'u ni ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e anga fēfē na'a lotomamahi 'a e Fungafonua 'a 11 ha'aku toe kakapa atu ki Mango. Pea ko u tui 'Eiki Sea mahalo 'oku laumālie lelei pē ki ai 'a e 'Eiki Nōpele.

Tokanga lahi ke kei fakakau pe Mango he 'inasi he pa'anga vāhenga Ha'apai 13

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pē kātaki pē Sea. 'Oku mo'oni e me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā Fonua. 'Oku kei tu'u pē 'a e aká ia 'i Mango pea mo Fono'i. Ka ko ē kuo vahe foki ia 'i he Fakafofonga pea 'i he'ene pehē 'oku fai e tokanga lahi ki ai 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'oku lahi e kakai 'oku nau kumi hūfanga holo 'i he ngaahi feitu'u 'o e Hou'eiki ka 'oku 'ikai ke mau lau 'e mautolu. Mau lau ko e koloa pea 'oku fai hono tapuaki mo hono teuteu'i ka 'oku ou tokanga lahi ki he tali 'oku 'omai 'e he Fakafofonga 'o Ha'apai. Ko hono 'uhingá kuo fai e fononga ki he feitu'u kehe. Ka 'oku ou kole pē mu'a ke kei hoko atu he 'e 'i ai pē kakai te nau kei nofo pē ki ai, pea hangē pē ko kimautolu 'i Tongatapu, mau kei tauhi pē 'a kinautolu 'oku o mai 'o kumi hūfanga 'oku 'ikai ke mau lau ko e kehe. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tokanga makehe Tongatapu 9 ke fokotu'u ha kosilio fakafeitu'u 'e lava mafua ngaahi fiema'u vaha'a ngaahi vāhenga mo e Pule'anga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu mo e Sea 'o e Fale Alea...

<008>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Tapu ki he Tēpile 'a e Hou'eiki. Tapu heni ki he Tēpile 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai fakatapu Palēmia, Tokoni Palēmia mo e kau Minisitā 'o e Kapineti. Sea ko u talanoa ko eni he Mēmipa Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 9 pea 'oku fai 'a e ngāue 'a e vāhenga ni ke fokotu'u 'a e *local Government* pē ko ha kosilio fakafeitu'u, ngāue ko eni ko e 'alu eni ke māhina 'e ono hono tofa mai pea 'oku fa'u ai 'a hono Konisitūtone pea hono fokotu'utu'u ngāue ke lava ke fakahū mai ia ki he Pule'anga koe'uhí ke lava ke ngāue'aki 'e he vāhenga.

'Oku 'i ai 'a e mo'oni 'a e ngaahi tālanga ko eni ko ē ki he anga hono fakamole 'o e pa'anga ko eni ko ē ki he ngaahi vāhenga. Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e motu'a ni pea mo

Tongatapu 9 ke fokotu'u 'a e *local Government* ko eni pē ko e kosilio fakafeitu'u ko eni 'uhī ke lava ke vahevahe taau ai 'a e pa'anga ko eni ki he kāinga.

Sea ko e mahalo 'oku mahino 'aupito taimi nounou mei heni lava 'o fakahū ki he Palēmia pea mo e *MIA* ko fē 'a e sino 'oku 'oku totonu ke fakahū ki ai Sea kae fai hano kumi pē ko e 'alu ki fē. Ko e ngaahi sino mahu'inga foki eni he koe'uhī ko e fakalahi ia 'o e ngaahi fatongia 'o e *local Government* pē ko e fakafeitu'u ke lava ke tokoni ke fakasi'isi'i 'a e *gap* ko ia mei he vaha'a 'o e Pule'anga pea mo hono fakalele ko eni 'a e ngaahi vāhenga.

Sea ko e faikehekehe ko eni 'oku lahi 'aupito ia 'i he tu'unga fakavāhenga 'i he tu'unga faka'ilo he ko e he ko e me'a ko ē 'oku tonu ke hifo ki ai 'a e Pule'anga ko e hifo hifo ki ha fo'i sino 'oku falala'anga pea lava ke ne hanga hapo lelei 'a e ngaahi fatongia ko eni koe'uhī 'oku fekau'aki ia pea mo e pa'anga mo e fatongia.

Sea ko e mālō 'aupito e taimi ko e lipooti pē ia mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e vāhenga ko eni pea mo e Tongatapu 9. Mālō.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, Tongatapu 7.

Poupou Tongatapu 7 ki he kosilio fakafeitu'u he 'oku movetevete fakakaukau ki he langa fonua/langa fakalalakaka e fonua

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu pea mo e kau Mēmipa. Sea ko e ki'i me'a si'isi'i pē eni ke fakatokanga'i he langa ko eni 'etau fale hokó ke ki'i 'i ai ha ki'i *soundproof* ke 'oua 'e *disturb* tautolu he taimi 'uha. Sea 'oku ou, 'oku ou tu'u 'oku ou 'oku ou faingata'a'ia lahi 'aupito Sea he 'oku mahino e, 'a e angamaheni 'o e Fale ni.

Ka 'oku ou poupou ki he fokotu'u na'e 'omai mei he Pule'anga ki he *local Government* Sea pea *divert* ki ai e silini ko eni. Ka 'oku mahu'inga ke, pē 'e lava 'e he Pule'anga 'o fakahoko mai pē te nau lava 'o fokotu'utu'u mai ha lao ki he *local Government*. 'Oku ai e faingata'a ia ka au 'a e fakakaukau ko eni Sea 'a hono kei 'omai e silini ka kimautolu ko eni ngāue faka-Fale Alea.

Lolotonga ko ē e tu'u e kau Fakafofonga 'o taukave ko ē ki he silini fakavāhenga kuo mosimosi mai e text mai 'a e lāunga mai honau ngaahi feitu'u 'a e anga e vahevahe e silini ko ia Sea. Ka ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa ke hoko mu'a 'a e ngaahi lipooti ko eni pea te tau ngāue'aki e fakakaukau 'o e *continuously improve* ki he'etau founa ngāue Sea. 'Oku 'ikai ke u hanga 'o fu'u mahino'i pē na'e anga fēfē hono vahevahe ke hangē ko Tongatapu ni ke *constituency* 'e 10 ka 'oku Pule Fakavahe 'e 7. 'Ikai ke u lava 'o mahino'i mo makupusi e fakakaukau, taliui 'a e Pule Fakavahe mo e kau 'Ofisakolo ki he Pule 'Uluaki pea 'oku 'i ai pē polokalama tokoni ai Sea.

Ne u toki lave'i he ngaahi uike kuo 'osi 'oku 'i ai e tufa tangikē 'a e *MEIDECC* 'o fou ia 'i he 'Ofisakolo mo e Pule Fakavahe. Ko 'eku ongo'i 'oku movetevete 'a e anga hono fakakaukau'i 'a e langa fonua mo e langa fakalalakaka e fonua ni. Ko e pa'anga fakavāhenga 'oku 'omai ia kia kimautolu ko mautolu ia 'oku taliui, taliui mautolu ki he Pule Fika 2. Pea 'oku 'osi 'ohake pē 'ū matavaivai Sea ka ko 'eku tokangá ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Paula Piveni Piukala: ... ke tau fakakaukau'i mu'a pea fakamā'opo'opo, tokoni mu'a e ngaahi lipooti koení ke 'i ai ha fa'ahinga kōmiti 'e 'alu ki ai e lipooti ke fakafoki mai ai e ngaahi makatu'unga e fiema'ú ki he *government priorities*. Ke tau fakakaukau'i fakalukufua e langa fonuá Sea.

Ka u 'oatu e fakakaukau ko ení, ko Fisi 'oku 'ikai ke 'i ai ha *constituency allowance* pehé ni ia, *fund* pehé ni ia. Ka 'oku fakalukufua hono fakakaukau'i 'enau langa fonuá. Pea te u 'oatu e fakatāta ko eni ki he totongi 'uhila Sea. 'Ilo'i e totongi 'uhila 'a Fisi 'oku kei seniti pe 'e 34 ki he 'iuniti. Ko e totongi 'uhila e fonuá ni ko 'eku ma'u fakamuimui pa'anga 'e 1.16 ki he 'iuniti. Ko e feitu'u ke tau 'alu 'o fakafefeka ai e me'a ko ē ko ē fakalukufuá ke fakatau'atāina'i e kakai e fonuá meí he *struggle*. Meí he faingata'a'ia ke fakamā'opo'opo 'enau langalanga ha ngaahi *initiative*, ngaahi *enterprise*, ngaahi, 'aki 'a e ma'ama'a e ngaahi *infrastructure* Sea.

Fiema'u ha tali pau Pule'anga pe 'oku nau gaue ki ha Lao ke fakamalumu ki ai local government

Ko 'eku fokotu'ú, ke 'omai mu'a ha tali pau pea meí he Pule'angá pe 'oku nau ngāue mai ki he Lao ke fakamā'opo'opo 'a e *local government* mo hano Lao. Pea 'ave e ngaahi 'ōfisi fakavāhengá ko e 'ōfisi ia 'a e *local government*, 'alu atu pea mo e pa'angá. Pea ko e tānaki eni ki ai Sea, tau pehé ko e patiseti 'o e tanu hala fakata'ú ko e 17 miliona. Ko e 'inasi fakavāhenga ia nau takitaha miliona ke fakalukufua hono fakakaukau'i. Ke 'oua 'e kei mo'ui e fa'ahinga fakakaukau 'o e filifili manakó fakatatau ki he ngaahi *principle* na'e tohi'aki 'etau Konisitūtoné he kamata'anga 'o e 1875.

'Oku mahu'inga Sea he ko e fakalea 'e Tupou I he 'aho ko iá, "Ko e monū'ia'anga pe ko e mala'ia'anga 'a e fonuá ni kapau he 'ikai ke nau muimui ki he ngaahi *principle* tefito". Taha e ngaahi *principle* tefito ke pule'i lelei. Neongo na'e pule 'uluaki 'a Tupou I ka na'e 'i ai e kupu he Konisitūtoné na'á ne loka'i ia ke 'oua 'e filifilimanako 'ene pulé. Ko e mahu'inga ia kiate au ke tau fakamā'opo'opo mu'a ngāue'aki e ngaahi 'isiū tau 'omai ke tau *continuously improve*.

Taha 'o e ngaahi kī tefito 'a e mahu'inga 'a e tau'atāina 'a e kakaí, tau'atāina ke nau pisinisi, tau'atāina ke nau fakatupu koloa. Mahu'inga e Pule'angá ke nau hoko ko e *regulator* pea nau *enabler*, hoko ko e *enabler*. Ke nau *enable* e kakaí ke nau *function* kae 'oua

'Eiki Palēmia: Sea, kole atu pe mu'a kapau ko e 'ai pe ia ko e fakatonutonu, ke fakatonutonu e ngaahi lea fakapapālangí. Kātaki pe 'oku tau mahino'i 'oku 'i ai e ngaahi lea, ka tau feinga pē ke ha'u e fakatongá.

Paula Piveni Piukala: Sea

'Eiki Palēmia: He ko e me'a pe eni na'e 'osi 'omai pē meí he Fakafofonga 'o e Kakaí ki he tēpile ko ení. Ko e 'uhinga pē 'oku 'i ai e ngaahi lea 'e 'ikai lava 'o liliu ka 'oku 'i ai e ngaahi lea 'oku lava lelei pē ia 'o liliu Sea. Ko e kole atu pe ki he'etau kau Mēmipá, mālō.

Paula Piveni Piukala: Kātaki pē Sea, 'oku ou tui 'oku totonu ke tau toe ki'i sio ki he'etau ki'i fo'i tu'utu'uni ko iá. Ke faka'atā mu'a ke tau lava 'o talanoa'i 'a e fakakaukau he 'oku lahi e ngaahi *dimension* ia 'o e langa fakalalakaká 'oku 'ikai ke mākupusi ia 'i he'etau lea fakatongá. Hangē ko 'eku 'uhinga pe Sea he ko e ki'i Lao ko eni ki he me'a faka'ilekitūloniká. Lahi e me'a ia ai he 'ikai ke lava ia he'etau lea fakatongá 'o

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea ka tau foki mai ki he’etau līpootí

Paula Piveni Piukala: Ka ko ‘eku ‘uhingá, ko e ‘uhingá foki ko ‘ene ‘ohake e ‘isiū he lea fakapālangí.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga pē kātaki pe Fakafofonga ko e ‘uhinga pe hono ‘ohaké, ko moutolu na’a mou ‘ohaké. Na’a mou fakatonutonu mai e fo’i lea pālangi kotoa pē pea ko e kole pe eni ke tokoni atu pē ke tau kātaki ‘o feinga ko e ‘uhingá pe ko ‘etau tu’utu’uní.

Paula Piveni Piukala: Ko u tui Sea ko e ‘isiū kehe ‘oku hoha’a ki ai e Palēmiá. Ko e ‘isiū na’e *raise* ‘e he kau tangata ko ē. Ko e fu’u palakalafi, teuteu kakato he līpooti fakatongá. Ko e fanga ki’i ‘isiū ko eni fanga ki’i lea ke ne hanga ‘o *breach*

Mo’ale Finau: Sea ke u ki’i tokoni pe Sea ki he Fakafofongá, ‘e lava pe ia Sea

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 ...

<010>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: ‘E lava pē ke ne hanga ‘o pu’aki faka-Tonga hangē ko e *dimension*, pehē mai pē, taimenisini, he ko e *spoon* foki Sea ko e fo’i lea faka-Pilitania ia, ka ‘oku tau ‘ai pē ‘etautolu sepuni. Ko ia, kole ki he Fakafofonga kapau ‘oku me’a pea ‘ai mai pē, hangē ko e *enabler*, ‘ai mai pē enieipalā pehē pē ‘Eiki Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō, sio ko e ‘ātunga e te tau iku ‘o ‘alu, Sea fakamolemole atu, fakamolemole atu kapau ‘oku ou, ko e poini tefito ia ‘oku ou hanga ‘e au ‘ohake Sea ke fakatokanga’i mu’a ke tau hanga mu’a ‘o toe *restructure*, ‘ikai ke mahino ia kia au pē ‘oku anga fēfē fakalele ‘a e fu’u faka-vāhenga, va’e 7 ‘a e fa’ahi ko ē, va’e 10 ‘a e fa’ahi ko ē, tau fakakaukau angé pē ‘e lava ha *system* pē ko ha me’alele ‘o ngāue ‘oku va’e 7 ‘a e fa’ahi ‘e taha pea va’e 10 ‘a e fa’ahi ‘e taha.

Tokanga ki he ‘ikai malava ke fakafetaulaki’i founga ngāue mafai Pule ‘Uluaki mo e mafai Pule Ua

Pea ‘ikai ngata ai Sea, ko e *issue* ko eni he ‘oku tau talanoa foki ki he faka-vāhenga, ‘oku lahi ‘a e palopalema ia he faka-vāhenga ko eni ‘o e fili Fale Alea, ko Tofoa, ko Tofoa, konga Tongatapu 7, konga Tongatapu 1, konga Tongatapu 2. ‘Ika ke mahino, ka ko e ‘Ofisakolo ‘oku 1 pē, ‘oku faingata’a ia ‘eku fakakaukau ke u lava ‘o *reconciler*...

‘Eiki Sea: Me’a mai fakafetaulaki.

Paula Piveni Piukala: ... Fakafetaulaki’i ‘a e *system* ‘o e Pule ‘Uluaki mo e *system* ‘o e Pule Ua, ka ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ‘e Sea ki he Pule’anga ke nau hanga mu’a ‘o *accommodate* ‘o fakakakato mai ha fa’ahinga fokotu’utu’u pau, ‘oku mahu’inga, Sea te u fokotu’u atu kia koe ko e tu’utu’uni ko eni ‘oku ‘omai ke mau tokanga’i atu ‘a e pa’anga, kapau ‘oku maumau’i ko e hā ho’o me’a ‘oku fai ki ai. Ko ‘eku fehu’i ia, he ‘oku ‘ikai ke ‘asi mahino, mahino ‘a e tu’utu’uni, ka ‘e anga fēfē ‘a ‘etau hanga ‘o fakatonutonu ka ‘i ai ha taha ‘oku ne maumau’i ‘a

e tu'utu'uni, 'oku 'ikai ke 'asi mahino ia 'Eiki Sea, ka ko e fakakaukau ia kia au 'Eiki Sea ke fakalukufua, ke tau fakakaukau mu'a he 'oku tau nofo tautolu ia he palopalema 'o e mui'i vai ka ko e matavai 'oku 'uhinga ai 'a e palopalema ko eni 'oku tau fetaulaki mo ia. Pea ko e kau Fakafofonga ko eni 'oku kei vili ke 'oange 'a e pa'anga faka-vāhenga, 'oku ou fokotu'u atu Sea ke fakafoki nautolu 'o ō 'o fili Pulefakavahe, he 'oku fu'u lahi 'a e ngāue faka-Fale Alea ia Sea, ke te toe fai pea mo e ngāue faka-Pulefakavahe. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti eni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 2 ki he'ene folau atu ki he fakataha 'i Uelingatoni, kei fai pē feme'a'aki ka 'oku 'osi 'i ai mo e ngaahi fokotu'u ke tali. Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea fakatapu foki ki he Komiti, ki he Fale Alea,

Tokanga ke fakakaukau mo vakai'i fakalelei 'e ha Komiti Fale Alea hono fokotu'utu'u fakalelei pa'anga vāhenga

Sea he 'ikai ke toe fai ha lave lōloa he 'oku mahino 'oku mahino mai pē ko e fakataha eni ia 'oku tonu pē ke, he ko e me'a maheni pē he ngaahi fakataha fakatu'apule'anga mo e ngaahi me'a pehē ni 'oku 'omai 'enau ngaahi lipooti mo e ngaahi fokotu'utu'u.

Ko e, ka ko e me'a ko ē 'oku fekau'aki pea mo kitautolu Sea, koe'uhi ko e pa'anga faka-vāhenga ko eni 'oku tufa ki he kau Fakafofonga ki honau ngaahi takitaha vāhenga. Sea 'oku te ta'utu pē kita 'oku te ongo'i pē he koe'uhi he ko e kamata 'a e me'a ko eni mo e fakakaukau ke mea'i ko e fokotu'u ia 'a e motu'a ni, ka 'oku hangē 'oku 'alu ki he fa'ahinga 'uhinga ia na'e 'ikai ke 'uhinga ki ai hono fokotu'u 'o e pa'anga ko eni.

Pea ko e me'a ní ke fakamahino ki he Hou'eiki 'oku lahi foki 'a e ngāue ia 'oku fai 'e he Pule'angá, ka kuo hoko 'a e pa'anga ia ko 'eni ke ne toe 'oatu ia ke toe fai 'a e ngāue 'a e Pule'anga, tau fakatātā pē ki he ngaahi hala, ...

<005>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'ivakanō: ...Ka ko hono mo'oni he 'ikai foki ke lava ia ke paseti 'e 100 hano ngaahi 'a e fanga ki'i hala ko eni 'oku ...he ko eni ko natula eni 'oku 'alu hifo. Ka ko e me'a pē ia 'oku hoko ki he ngaahi ta'u kotoa pē. Ka ko u faka'amu pē 'e lava ke fakakaukau'i fakalelei pē 'oku tonu ke 'ave ki ha komiti tu'uma'u ke toe fai mai ha fokotu'utu'u ki he anga hono vahevahe 'o e sēniti ko eni mo ha toe fokotu'utu'u ke makatu'unga 'oku 'i ai 'a e tu'unga lelei hono 'ave ki ai 'a e pa'anga ko eni.

Ko e me'a 'e taha Sea 'oku fai pē tokanga ki ai he 'oku hoko e pa'anga ko eni ko ha me'a ia ke ne toe faka'ai'ai ai 'a e fakapikopiko ko ē 'a e ngaahi kolo, tau fakatātā pē. Ko e vai he 'oku tu'u foki he ngaahi 'uhinga ko e hā 'a e fiema' u vivili ko ē 'a e ngaahi kolo pē ko e vāhenga. Ko e vaí ko e taha ia he ngaahi fiema'u lahi, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga hono 'oatu e silini ko eni ke 'ai ia 'o totongi'aki 'enau vai. Ko e fatongia 'o kinautolu 'i he koló ke nau totongi e vai kaikehe 'oku hoko e ngaahi me'a ko eni pea ko e lipooti pē ia 'a e 'Atitá 'i he ta'u kotoa 'oku 'ikai ke fai 'e he kau Fakafofonga honau fatongia. He 'oku 'i ai e kalasi ia 'oku 'oatu pē 'o tukuatu e silini ka 'oku tonu foki ke mou muimui'i ko e hā e ngaahi me'a ko eni 'oku fakahoko'aki 'a e pa'anga ko eni, tuku atu pē ki homou kosiliō pē ko ho'omou komiti nau fai

‘e nautolu ‘a e ngaahi me‘a ko ia, ka ‘oku tonu ke muimui’i he ko e kamata‘anga ‘o e me‘a ko eni ko e fo‘i 10000 pē na‘e tuku atu ki he Fakafofonga he ‘oku ‘i ai ‘a e fiema‘u vivili ‘a e ngaahi kolo tau fakatātā ki Tokelau. Ko e kau‘āfonuá ‘oku fiema‘u koe‘uhí ko e fanga puaka mo e me‘a mo e hā e fanga ki‘i fiema‘u vivili na‘e lava pē ke mafua‘aki e me‘a ko eni, kaikehe ka ‘oku ‘alu e taimi pea ‘oku lahi ange e fiema‘u mo e toe ‘uhinga kehe pē ia ‘o hangē pē ko ia ‘oku tau sio ki ai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i he ngaahi ‘aho ni kuo lau ia ko e kemipeini mo e hā fua e ngaahi me‘a ko ia.

Sea ‘oku te tangutu pē kita ‘o fanongo ki he ngaahi me‘a, ka ko e me‘a ki he *local government* ‘oku mateuteu e fonua ni ke ‘ai e *local government* hangē ko Nu‘usila mo ‘Aositelēlia ‘oku toe fiema‘u e pa‘anga lahi, ‘oku toe fiema‘u e kau ngāue. ‘Oku ki‘i lahilahi hono ngaahi me‘a, ka ko e me‘a ia ‘a e ngaahi kolo mou komiti fakakolo, kaikehe tuku atu ia kia moutolu he ‘oku tau takitaha pē e founa hono fakalele, ka ko e anga ko ē ‘amautolu ko eni ‘oku tauhi fonua ‘oku ‘i ai homau fatongia. Kaikehe ko e me‘a kotoa pē ‘e pa‘anga pea ko e ‘osi e ‘ahó ko e pa‘anga pē te tau toe fakataha ai ‘o fakatonutonu ‘a e hā mo e hā mo e hā. Kaikehe Sea ko u ‘ai pē au he‘eku tokanga pē ki he ngaahi me‘a ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu‘utu‘u ‘oku ‘omai pea ‘i he taimi tatau ‘e malava ‘e he Pule‘anga ke ne fua ‘a e ngaahi me‘a ko eni, mo e toe tahá pē ‘oku hangē ‘oku toe *duplicate* pē ‘oku toe fai pē ‘a e ngaahi ngāue ‘oku tonu ko e fatongia ia ‘a e Pule‘anga ‘e toe fakamole atu pē fanga ki‘i sēniti fakavāhengá ki he ngaahi me‘a ‘oku tonu ke fai ‘e he Pule‘anga.

Pea kapau ‘oku pehē tuku e pa‘anga he Pule‘anga ke fai‘aki honau fatongia ka ‘ikai te tau ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā e me‘a ‘e hoko. ‘Asinga ai ‘etau masiva mo e toe ‘ai ke tau toe fokotu‘utu‘u me‘a ke tau toe lahi ange ai ‘a e lahi ange ‘etau deficit ko u fanongo pe ai. Sea ko u faka‘amu pē ‘e lava ke toe fakakaukau fakalelei mo toe sio ki he ngaahi taumu‘a na‘a lava ke toe fakalelei‘i ia pea ngāue‘aki e pa‘anga Sea ke lava ke mai ‘a e lipooti ‘a e ‘Atita ‘oku fai pau ki he ngaahi me‘a ko ia mo e ngaahi me‘a ‘oku fokotu‘u mai ‘i he fakataha ko eni.

He ko e mahino ko e Pasifiki pē ‘oku fai ‘a e ngaahi me‘a ko eni ‘oku ‘ikai ke fai ia ‘i ‘e Nu‘usila mo ‘Aositelēlia he ko u ‘ilo ko Papua Niu Kini ko ‘ete ‘uluaki hū pē ko ē ki he Fale Alea ‘oku ‘omai e 15 miliona ia, he ‘ikai foki ke lau ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘atau silini ‘atautolu pea ko e toe taha atu kimu‘a ‘oku toe ‘omai mo e toe *double* e silini ko ia. Kaikehe ko e ngaahi me‘a ia ‘oku ne fakatupu ai ‘a e me‘a ko eni ‘oku hoko ko eni he fakataha ko eni kae ‘ofa pē he ‘ikai ke tau a‘u tautolu ki ai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘atau silini, ka ko u tuku atu pē ngaahi me‘a ke fai ha fakakaukau pē ki ai. Sea ka ko e ‘uhinga pē ‘ai pē mo tau ‘ofa ki hotau Pule‘anga he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha‘atau pa‘anga ka ‘oku tonu pē ke tau fengāue‘aki ko e hā e me‘a ‘e lava ke ...

<007>

Taimi: 1205-1215

Lord Tu‘ivakanō : ...fakalelei‘i ‘i he Fale mo e Kōmiti Tu‘uma‘u ke toe ‘omai ha fokotu‘utu‘u ‘oku toe lelei ange ki heni. Ka ‘ikai te tau kei fe‘ao pē mo e ngaahi palopalema ko eni ‘oku hoko he taimi lolotonga ni Sea. Mālō.

Eiki Minisitā Mo‘ui : Sea tapu mo e Feitu‘u na kae ‘uma‘ā ‘a e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko u kole pē au Sea hangē ko e fakamālō pē ki he Fakafofonga he lipooti lelei. Pea ko u tui Sea ‘oku ‘omai e lipooti ko eni ‘i he ngaahi fakataha pehé ni ke sio ke fetokoni‘aki ‘a e ngaahi founa ngāue Faka-Fale Alea ‘a e ngaahi fonua ko ia e Pasifiki. Sea, ko u tui ko e me‘a mahu‘inga ai eni ke tau tali ‘a e lipooti ia ko eni ‘oku ‘omai. Mahino ‘aupito pē e

feme'a'aki ia Sea fekau'aki mo ha founa ke pule'i lelei ai 'a e pa'anga 'oku vahe'i mai ki he ngaahi 'ofisi fakavāhenga. Pea 'oku ou tui Sea ko e ngaahi feme'a'aki ko eni ki he lipooti faka'atita feme'a'aki ki ha.. ko e hā ha founa ke toe lelei ange ai.

Ko u fakatātā ki he me'a he feme'a'aki Sea, kapau 'e ha'u 'a e lipooti 'a e 'Atita 'oku ta'emaau 'a e ngāue'aki e pa'anga 'e he Fakafofonga pea mo e vāhenga ko ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni ia ko e hā e ngāue pē tautea 'e fakahoko 'e he Fale Alea. Ko e me'a pē 'oku mahino 'oku 'omai pē fu'u lipooti 'a e 'Atita, 'o tuku mai ko e hā 'etau ngāue 'oku fai ki ai. Pea 'oku ou tui au Sea ko e feme'a'aki ia ha taimi kehe ke tau alea'i 'a e ngaahi *issue* ko ia. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea ke tau tali 'e tautolu 'a e lipooti ko eni, he 'oku ne 'omai e lipooti ko eni ke ne toe hulu'i ke maama toe ange 'etau feme'a'aki.

Me'a hake 'a Ha'apai 13 ia 'o 'omai 'ene lipooti Faka-Fale Alea 'oku te'eki ke fai 'ene 'a'ahi 'ana. Ko kinautolu ko ia 'oku te'eki ke lava 'enau 'a'ahi, nau ō 'o 'a'ahi toki ō mai 'o lipooti mai. He 'oku hangē ke ngāue'aki eni ia Sea ke lipooti Faka-Fale Alea mai 'a e kau Fakafofonga ia. Ka 'oku tau feme'a'aki he lipooti tau tali e lipooti ko eni. 'I ai ha fo'i 'asenita kehe ia Sea pea 'oku ou tui au ki ai, ke tau toe talanoa'i 'a e founa ngāue 'a e Fale 'i ai ha tautea kapau 'e 'ikai ke muimui ki ai 'a e vāhenga ko ia.

Veivosa Taka : Sea ki'i fakatonutonu atu. Tapu mo e Feitu'u na Sea 'oku 'ikai ko ha'aku lipooti Fale Alea ko 'eku hanga 'o fakamatala 'a e 'aonga mo e a'u 'a e sēniti ki he kakai faingatā'ia.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea fakamālō 'aupito mo'oni 'aupito pē 'a Ha'apai 13 Sea 'a 'ene fakafetaulaki'i 'a e ngāue 'oku fai 'i he Vāhenga 12 mo e 13 pea mo e lipooti ko eni kuo 'omai. Ka 'oku ou fokotu'u atu Sea ka tau pālōti ā tautolu ke tali e lipooti ko eni kae hoko atu 'etau ngāue. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea tapu mo e Feitu'u na ko u lave'i hake ho'o taimi ke pālōti toe ho'o miniti 'e 3, Ko u pehē ke u fai atu ai pē hono fakatokanga'i 'a e me'a na'e tokanga'i 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ki he Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 7. Ko e ngāue'aki 'o e lea fakapālangi ho Fale. Fanongo he laukonga 'a e mātu'a 'i motu he taimi ko ē. Na'a ko ha founa eni ke fai ai ha fakaavaava ke fakafaingofua 'a e malanga ho Fale. Ko 'ene a'u pē ki he taimi lea fakapālangi pea ki'i *signal* pea toki 'ai 'a e fakapālangi. Ka na'e pehē ni e ko e lau 'a e motu'a. Foha ko e anga eni e lau tohi. 'Alu 'alu 'ene lau e Kalonikali pea a'u ki he fo'i lea faka-Tonga mamafa, pea pehē mai e motu'a mānava, pehē atu hono foha, ko e hā e mānava? 'Oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e palakalafi 'oku ke lau. Pehē atu 'a e motu'a ki'i tuku ka u mānava kae toki hoko atu 'etau lau. Fai atu 'a e lau 'a e motu'a 'o a'u 'i ai e fo'i lea fakapapālangi ia 'oku hoko mai. Pehē atu e motu'a ki hono foha. Lea fakapapālangi, pehē atu hono foha, kuo hā e mānava ia ?

Sea tonu pē ke ki'i 'i ai pē ha fakaavaava he ko u hanga ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 7 'oku tokoni 'aupito e lea fakapālangi pea ko e a'u pē ko ē 'ene me'a ki ha fo'i lea fakapālangi pea ne *signal* ki he Feitu'u na mo e Sea Kōmiti Kakato lea fakapapālangi. Ko e 'uhinga ka mau ki'i mānava mautolu pē 'oku tonu ko ā 'ene fo'i fakapapālangi kae toki. Pea 'oku tonu pe 'oku fa'a lahi si'ono fakatokanga'i e Fakafofonga ko eni ko u tui pē 'oku tonu pē ke 'i ai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ke ki'i faka-faingamālie pē he 'oku ki'i lahilahi 'ene lea fakapālangi. Ka 'oku tonu ke *signal* ma'u. Te u lea fakapālangi. Pea ke fakatokanga fika 1 leva he taimi ko ia. Ko

‘ene toe fakapālangi tu’o 2 pē pea fakatokanga fika 2 pea taki ā kitu’a mo e talangata’a ki ho’o tu’utu’uni Sea mālō Sea e ma’u taimi.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 9/2023

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ‘a e Lipooti Folau Fika 9/2023. Ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, 'Eiki Nōpele Nuku 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa e Hou'eiki ko eni ki ai ko e toko 20.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ko e tu'utu'uni ‘etau taimi toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi ‘a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me’a mai ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau liliu ai pē ‘o **Komiti Kakato**.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘Eiki Sea Le’ole’o Komiti Kakato, Tevita Fatafehi Puloka ki hono me’a’anga)

Me’a e Sea

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tapu pea mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he Hou’eiki Minisitā. Fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Hou’eiki Nōpele pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tau hoko atu ai pē ‘etau fakataha eni Komiti Kakato ko eni mei ‘aneafi te mou me’a hifo pē ko e ‘a ia ko e Fika 5, 5.1 Tu’utu’uni Fika 7/2023. Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia 2022. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Tu’utu’uni Fika 7/2023. Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia 2022

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou’eiki Nōpele kae'uma'ā e kau Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘I he tālanga ‘aneafi Sea na’e ‘i ai e ‘a e hoha’a koe'uhí ko e ko e fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i ai ‘ene fekau’aki mo e mo e ngaahi, mo e tapaka Tonga mo e ngaahi tapaka ‘oku fakatau ‘i he ngaahi falekoloa mo e ngaahi me’a pehē. Te u ki’i fakama'ala'ala atu pē Sea ‘a e tūkunga ko eni.

Ko e, ko e ngaahi tapaka ko ē 'oku 'ikai ke 'ave 'o *process* 'o ngaohi ko e sikaleti 'o hangē ko e fakatātā 'oku 'oku ngaohi pē ia 'e he kinautolu 'oku nau tō e tapaka pea nau ngaahi 'o 'ai ha ki' i milemila 'o 'ave ki ha fakatau 'i ha falekoloa 'oku lolotonga ...

<009>

Taimi: 1415 – 1420

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... na'e 'i ai pe 'a e Laó ia 'i he Lao lolotonga 'i he Tute 'Ekisiá 'oku \$200 ia ki he kilo. 'A ia 'oku fakakalasi ia 'i he tapaka 'ikai ngaohí, 'a e *unmanufactured*, kātaki pe he lea fakapālangí he tapaka ko iá.

Fakatonutonu fo'ou ki he Lao Tute 'Ekisia ke hiki tukuhau'i sikaleti ngaohi mei e \$100-\$300 ki he kilo

Ko e Lao ko ē, ko e fakatonutonu ia 'oku 'omai ko ení 'oku fekau'aki ia mo e tapaka 'oku ngaohi. Ngaohi ko e sikaleti 'i he fika Tute pe ko ena 'oku 'oatú 24022011. 'I he Lao tu'utu'uni lolotonga ia 'oku \$100 ia ki he kilo. Ka ko e fakatonutonú ke hiki hake 'o pa'anga 'e 300 ki he kilo.

Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai foki tonu ke kau kovi ia ki he kau tō tapaka Tongá he ko hono 'uhingá he 'oku 'ave pe 'enau tapaká 'a nautolu kia kinautolu ko ē 'oku nau *process*, 'oku nau ngāhí pea fakatau pea ma'u 'enau seniti. Pea kapau ko ha ni'ihi ia 'oku tō pē pea toe fakatau 'oku 'ai ki ai 'a e tu'utu'uni ia ko eni ki he \$200. Ka 'oku 'ikai ke tonu foki ia ke nau mole ai. He 'oku 'uhingá 'oku lava pe 'o fakatau 'o ma'u e totongi ko eni ko ē 'oku nau fua'aki 'enau fakamolé, fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: 'Oku 'i ai ha feme'a'aki ai

Tokanga ki he kamata ala atu Pule'anga ke tānaki pa'anga mei he ngoue fakalotofonua ka ko e ma'u'anga mo'ui kakai fonua

Lord Nuku: Sea, tapu pe pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'á ni 'Eiki Sea ko e ngoue fakalotofonua. Koe'uhí, ko 'etau pehē ko ē ngoue fakalotofonua 'Eiki Sea, 'e kau ai tapaká. Pe ko e me'a ko ē 'oku tau ui ko e malíla, 'a ē ko ē 'oku tau hanga ko ē 'o ngāue'aki e lea ko eni ko e tapaka.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'á 'Eiki Sea, ko e ngāue ko ení hono fokotu'u mai ko ē he 'aho ní. Ko ha me'a 'oku ngaohi 'i Tongá ni pea meí he tapaka 'a eni fakalotofonua 'Eiki Sea. Ko u tui ko e ngāue ko ení, 'ikai foki ke u lave'i pe 'oku 'i ai ha ngāue'anga pehē. He 'oku 'ikai ke fakamahino mai ko e tapaka 'oku ngaohi 'i Tongá ni meí he ngoue fakalotofonua 'Eiki Sea.

Ko e me'a 'oku fai ki ai hoha'a 'Eiki Sea ko e ala 'a e tānaki pa'angá ki he ngoue fakalotofonua. He 'oku malava ke tau kamata heni ke tau ala ai ki he ngaahi ngoue pe ko e ma'u'anga mo'ui e kakai ko ē fonua. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á 'Eiki Sea he 'oku malava pē ke tau hanga 'o fai pē 'a e me'a tatau ki he ngāue kehe 'oku ma'u ai e mo'ui ko ē kakai fakalotofonua.

'Oku 'ikai ke fu'u mahino ia kiate au pe ko hono hiki ko ení kuo 'i ai ha kautaha

‘Eiki Tokoni Palēmiá: Sea ke u ki’i tokoni atu

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Ko e ki’i tokoni ē meí he Tokoni Palēmiá Fakafofonga Nōpele

Fakamahino ‘ikai tukuhau’i tapaka Tonga ‘oku tō he kau Tonga pea ‘ave ke ngaahi ‘aki sikaleti ‘e he ngāue’anga sikaleti

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Sea Fale Aleá, tapu mo e Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ení ‘oku fakamahino pē ia ‘i he fakamatala ko ia ‘o e fo’i tu’utu’uni ko ení. Ko e ‘uhinga eni ki he tapaka ko ē ‘oku ‘ave, tō ‘i Tongá ni. Kae ‘ave ia ‘o ngaahi ‘aki e sikaleti ‘e he kautaha pē ia ‘i Tongá ni. ‘Oku ‘ikai ko e tukuhau ia ko ení ‘e fua ‘e he tangata ngoué, toki fua ia ‘e he kautaha ko ē ‘oku nau ngaahi e sikaleti.

Pea ‘oku fakamo’oni pau pe ki ai Sea ‘e ‘ikai toe veiveiú ‘osi fua tu’o taha ki ai e tapaka ia ‘a e motu’á ni pea na’e ‘ikai ke tukuhau, ma’u kakato pe ‘eku sēnití, mālō.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia, ‘oku ki’i mahino pē Fakafofonga Nōpele ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga mai ki aí. ‘Oku ‘ikai ke tukuhau’i ‘a e tokotaha ko ē na’á ne tō e fu’u tapaká. Kae tukuhau’i ‘a e kakai ko ē ‘oku nau fakatau ‘o *process* ko iá, ‘o ngaahi, ‘o ma’u ai e fo’i sikaleti. ‘A eni ‘oku tau ui ko e fo’i sikaleti, ko ia ē, me’a mai Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Euá.

Lord Nuku: Ko ia, ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’a ko ē he ‘aho ní ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke loko ‘i ai ha me’a ia ‘e ma’u ai ha pa’anga e kakaí fakalotofonua ke hanga ‘e he Pule’angá ‘o ...

<010>

Taimi: 1420-1425

Lord Nuku: ... ‘o pusiaki’i ha fa’ahinga ngāue pehē ni, tau pehē ni kapau ko e ngāue ko eni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē ‘a e pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke ma’u ha pa’anga fakalotofonua ia ai ‘a e kau tō tapaka, ‘oku nau fakatau atu. ‘Oku ‘osi ma’u’a e lekooti ia ‘oku ‘ova ‘a e fa’ahinga ia he 500,000, 100000, ‘oku ma’u ‘enau seniti ‘anautolu ‘i he tō atu ‘o fakatau ‘enau tapaka. Mālō.

Lord Nuku: Ko ia ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fakahoha’a ko ē ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, kapau ko ha kautaha eni ‘a ha kau Tonga ke tau hanga ‘o *process* ha fa’ahinga me’a ‘i Tonga ni koe’uhi ke tuku atu ki muli, ‘oku ma’u ai ha mo’ui ‘o tau pehē ‘ikai ke toe kehekehe ia mo e tapaka. ‘E ala tukuhau’i tatau, he ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e tau’atāina ‘a e Tonga, tatau ‘i tahi mo ‘uta. ‘Oku ‘ikai ke tukuhau’i ia, tau pehē hangē ko e fakatau manioke ha motu’a, tau pehē ha fa’ahinga ngoue pē, pē ko tahi. Ka ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e manavasi’i ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i tokoni atu pē ‘e Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, mahalo ‘oku fu’u mahu’inga pē ia ke ‘oua ‘e toe, ke ‘oua ‘e toe, ke ‘oatu ‘etau fakatau ke ‘ave ki he, ‘oua ‘e fakakau he feme’a’aki ia ‘a e ngoue kehe mo e ngaahi me’a toutai, kae nofo taha pē ‘i he tapaka. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ‘uhinga mo’ui lelei ia ‘o e toe hiki ko eni ‘o e tukuhaú, koe’uhi he ko e līpooti ko ē fekau’aki mo e *NCD* mo e, na’e ‘osi ‘omai, pea ko e ‘uhinga foki ‘oku ka u foki ‘a e ‘uhinga ia ko ia ‘i he hiki ko eni ko ē ‘o e totongi ko eni, ka ‘oku mahu’inga pē ke nofo taha ‘i he tapaka kae ‘oua ‘e fakalukufa ke toe kau mo ha ngaahi ngoue kehe, ko e tokoni pē ia, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ‘eku kole atu pē Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, ‘oku ‘ikai foki ke tukupau’i ‘a e tokotaha ko ē na’a ne tō ‘a e tapaka pē ko e malila ‘o fakatau ki he kakai ko ē te nau hanga ‘o ngaahi ‘a eni na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā, *manufacturer*, ‘o ma’u ai ‘a e fo’i sikaleti ‘o fakatau ‘o ‘alu atu’ a e tokotaha ko ē ‘oku mama tapaka, pē ko e ifi sikaleti ‘o fakatau, ko ia.

Ko e motu’a ngoue ko ē ‘oku ke fakatatau ko ena ki ha tokotaha ‘o hangē ko e tokotaha to manioke ‘oku ‘ikai tukupau’i ia, ko ia ‘Eiki Minisitā, ngoue.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e toe me’a ‘e taha na’a ku ‘eke ‘aneafi fēfē ka u tō tapaka ‘oku nau momosi pē ‘enau tapaká ‘o fa’o milemila ō mai pē ‘o ta’utu he inu kava mo e me’a ‘o fakatau atu ‘e he kau inu kava ‘enau tapaka, fanga ki’i milemila ko ia, ‘oku ‘ikai tukupau ia heni, ‘oku kau heni?

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ...

Lord Fakafanua: Sea, kole tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpele kapau te ne tali, ka ‘oku ou tui ko e tali ko ē ki ho’o fehu’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Ha’apai.

Lord Fakafanua: ... kuo me’a mai ‘Eiki Minisitā, ‘ikai.

Lord Nuku: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io Sea, ko e tali ki ho’o fehu’i ‘oku ‘ikai ke kau ia heni, he tukupau ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Fokotu’u pea tali ke liliu ke fakafaikehekehe’i ngaue’aki ‘o e tapaka mo e sikaleti

Lord Fakafanua: Sea, ‘oku ou tui ko e ta’efemahino’aki ‘i he kupu ‘a e tu’utu’uni ko eni

‘Eiki Sea, koe’uhi ‘oku tonu ke fakatonutonu ‘a e fakalea ko ē tapaka ke sikaleti, ‘a ia fokotu’u atu pē kapau ‘e tali ‘e he Hou’eiki Pule’anga pea mo e Komiti Kakato Sea, he ko e faka-pālangi ko eni ‘a e kupu tatau pē ko eni ‘oku fakatonutonu, ‘oku ‘asi ai *cigarette*, ka ‘oku tapaka ia ‘i hono faka-Tonga, ‘a ia ko e *cigarette* pē ko e tapaka, ‘oku ngaohi ‘i Tonga ‘aki ‘a e tapaka ‘oku tupu ‘i Tonga, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he faikehekehe ko eni ‘o e sikaleti mei he tapaka Sea. Ko e fokotu’u atu koe’uhi ke faikehekehe’i ‘a e tapaka ‘oku tupu ‘i Tonga ni, mei he sikaleti ‘a ē ko ē ‘oku ngaahi makatu’unga ai hono hilifaki ‘a e 300 ki he kilo. He ko e tapaka ko ē mei muli, ka ‘omai ‘e hilifaki ia ‘i he 600 he kilo, koe’uhi ko e tapaka ia na’e tupu ‘i muli, ka ko e liliu faikehekehe ko ē tapaka ko ē ‘i muli mo e tapaka ko ē ‘oku tupu ko ia ‘i Tonga ni, ‘oku hiki hake ‘a e Pule’anga mei hono hilifaki ‘o e tute ko eni pa’anga ‘e 100 ki he kilo, ke hiki hake ke 300, kei vaeua pē ia ‘a e tute mo e tukuhau ko ē ‘oku hilifaki ‘i he tapaka ko ē ‘oku tupu ‘i muli.

Ka ko e tokotaha ko ē te ne hanga ‘o totongi ko e kautaha ko ē ‘oku ne hanga ‘o ngaahi ‘a e sikaleti ‘aki ‘a e tapaka Tonga, ‘a ē ko ē ‘oku hiki hake mei he 100 ‘o 300 ‘i he ‘aho ni. Kapau te nau ngāue’aki ‘a e tapaka muli, 600 ki he kilo, ka ko e fakatonutonu ko ē tute ke hiki hake mei he 100 ki he 300, ‘a ia ‘oku fua ia ‘e he kautaha ko eni ‘oku ne hanga ‘o ngaahi ‘a e sikaleti, kehe ia mei he kau tō tapaka. Ko ia ko e fokotu’u pē ia kapau ‘e tali ‘e he Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu’u e ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘a e fo’i lea **tapaka** mo e **sikaleti** ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io tapu mo e Sea ‘io ‘oku tali lelei pē he Pule’anga ia e fakatonutonu ko ē ko e liliu mei he **tapaka** ki he **sikaleti** mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘io ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua.

Tokanga ke ‘i ai ha ngaahi kautaha ngaahi sikaleti ke fakatau ki ai tapaka ko e ma’u’anga mo’ui

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e makatu’unga ‘a e ‘uhinga ko e fehalaaki ‘a e fo’i sikaleti pea mo e tapaka. Ko e me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai ‘a e hoha’a ko e ngoue eni ‘oku fai ‘i Tonga ni pea ‘oku ‘i ai ‘a e manavasi’i ki hono hala fononga ko ē ‘o e tukuhau ko eni, he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘e kitautolu e ngata’anga ‘ikai ke tau ‘ilo ‘etautolu koe’uhi ‘oku tau sio ko ē ko ē ki he anga ‘o e faka’ekonōmika ‘o e fonua ‘Eiki Sea. ‘Oku mahu’inga ke ‘i ai ha potungāue ha ngāue’anga pehe ni ke fakatau ki ai ‘e he kakai ‘a e tapaká ke hoko ia ko e ma’u’anga mo’ui, ka ko ‘etau hanga ‘etautolu ko ē ‘o hiki ko eni ‘e holomui ‘a e kautaha ia ko eni ka tau foki pē tautolu ki he fo’i sikaleti ko eni ‘oku lolotonga tukuhau ko ē he taimi ni ‘a ē ko ē tapaka tonga ‘oku ‘i ai pē hono tute ‘o’ona ia ‘oku tukuhau mahalo pē ‘oku pa’anga ‘e 100 ki he kilo pē kuo hiki hake ‘o 200.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ko ē kiate au, ‘oku fiema’u ha ngaahi ngāue’anga ke fakamo’ui e kakai ‘o e fonua. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ko ‘etau sio pē ko e hā ‘a e kautaha, ka ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga kiate au ko e kamata eni ke tau ala ki he ngaahi me’a ma’u’anga mo’ui ko ē ‘a e kakai Tonga ‘a ē ko ē ‘oku talamai he Konisitūtone ‘oku tau’atāina e Tonga ia

ki ai. ‘Oku ou ‘ilo pē au ‘e ‘omai ‘a e fakafekikí ia talamai ‘oku ‘ikai ko ha me‘a eni ia ha kau tonga. Ko e fo‘i taimi ia ko ē ‘oku palopalema ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Tokoni Palēmia me‘a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ko ē tau‘atāina ko ē ‘a e Tonga ki he me‘a ngaohi hono nima ko ‘ene ngaahi ko ē ha misini ange hangē sikaleti ‘oku kehe ia. Ko e ngaahi ko ē hono nima e tō e tapaka me‘a ia ‘oku tau‘atāina ki ai he ‘ikai tukuhau ia. Ko e taimi ko ē ‘oku ngaahi ai ia ‘e he mīsini ki ha fo‘i sikaleti ko e taimi ia ‘e tukuhau ai mālō.

Lord Nuku: ‘Ikai foki ke ‘i ai ha me‘a ia pehē na’e tupu mai pē ia ‘oku pehē. Ko e me‘a kotoa pē na’e ngaohi ia ‘e he nima ke fakatupunga hangē ko e me‘a ko eni ‘a ē ko ē ‘oku me‘a mai ki ai ‘a e Tokoni Palēmia tau pehē ko e tutu ko e taimi ko ē ko e ike na’e tā’aki tā’aki e ike kae lava ko e la’itutu, ko ‘ene ‘alu ko ē he taimi ni...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Fakamahino Pule’anga ‘ikai tukuhau’i ngoue mo e toutai he fonua ni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti. ‘Eiki Sea kātaki ko e fakatonutonu pē ko e ‘uluaki pē ‘oku ‘ikai tukuhau’i e ngoue mo e toutai. Ko e talanoa ‘a e Tu’utu’uni ia ia ko eni ‘i hono *process* pē ko e kautaha ‘oku nau ngaohi ‘a ia kuo pau ke lesisita ‘a e kautaha ia ko eni ko e kautaha ‘oku nau fakahoko ‘a e *process* pē ko hono ngaahi ‘i he potungāue ko ē ‘a e motu’a ni. Pea ko hono lesisita atu leva ko ia pea hoko leva ia ko e pisinisi hangē pē ko e me‘a na’a ke me‘a ki ai Sea. ‘Oku ‘ikai ke tukuhau’i ‘a e ngoue pē ko e toutai ‘a e kakai. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘alu ai ko ē ki he *manufacturing* pē ko hono ngaohi pē ko hono *process* ‘e lesisita pisinisi leva ‘a e kautaha ia ko eni pea kuo pau ke ‘i ai ‘a e tukuhau ia ki ai, hangē pē ko e me‘a na’e me‘a ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘oku mo’oni ‘aupito.

‘Oku pau ke fakangatangata ‘a e tukuhau kae faka’ai’ ai e kautaha ko eni pē ko e ngaahi kautaha ‘oku nau ngaohi ‘a e tapaka ke nau fakatau ‘a e tapaka ‘a e kakai. Kuo ‘osi ‘i ai e kautaha kuo nau fakahoko e ngāue ko eni pea nau lolotonga fakatau lahi ‘aupito ‘a e tapaka ‘a e kakai ‘a e fonua ni, ka ‘oku ma’u ‘a e lipooti he potungāue ‘a e motu’a ni meimei faka’avalisi ki he 100000 ki he 150000 ‘i he mähina kotoa. Pea ‘oku ‘alu ke toe fakalalahi ange. ‘Oku kole he kautaha ko eni ki he Pule’anga pea ‘oku te’eki ke fai ha ngāue ki ai fekau’aki mo e tukuhau ko eni ke toe ki’i tukuhifo kae malava ke fakaivia nautolu ke tu’uma’u e *price* ‘oku nau fakataumai’aki ‘a e tapaka ‘a e kakai pea toe ‘alu ‘a e voliume ke lahi.

Ka ‘oku hangē ko e me‘a na’e me‘a atu ki ai ‘a e tēpile ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakangatangata pea mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘oku kau ai ‘a e me‘a fekau’aki mo e mo’uilelei ‘o hangē pē ko eni ko e Tu’utu’uni ‘a e Potungāue Mo’ui ki he tapaka pea kuo mau feinga ai ke pukepuke, ka ko hono mo’oni ko e sai ki he ‘ekonōmika ‘a hono tukuhifo ‘a e mahu’inga ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e liliu ke kamata’aki ‘oku kaunga lelei lahi, ka ko e poini Sea ‘oku ‘ikai tukuhau’i ‘a e ngoue pea mo e toutai ko e lēvolo pē ia ‘oku ‘unu ki ai pea lesisita ia ...

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e pisinisi 'i he Pule'anga pea pau leva ke 'i ai hono tukuhau. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele 'o 'Eua.

Lord Nuku : Mālō Sea. 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i atu ko ē ki he tapaka ko ē ko ē 'oku tō 'e he mātu'a Tonga 'o ngaohi 'o 'ave ko ē 'o fakatau 'oku tukuhau he taimi ni?

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e me'a ia na'e fai ai 'a e fehu'i 'anenai pea ko e faikehekehe ia na'e tali 'e he Tokoni Palēmia 'a eni na'a ku fehu'i pē ke fakapapau'i. Ko ha taha 'oku ne tō ha fu'u tapaka pea ne 'alu 'o momosi 'o fa'o he ki'i milemila 'o ha'u 'o fakatau. Ko eni kuo fakamahino mai 'oku 'ikai ke tukuhau'i ia 'a e tokotaha ko ia. Tukuhau'i e kakai ko ia 'oku 'i ai 'enau misini ko ē ke nau hanga 'o toe *process* mo ngaahi 'a e fo'i tapaka ke hoko 'o sikaleti 'o hangē ko e me'a ko ia., Ko ia ko ā Hou'eiki Pule'anga ē.

Lord Nuku : 'Oku 'i ai e tukuhau 'oku totongi 'e he kau ngaohi tapaka ke 'omai 'o *label* kae toki 'atā ke fakatau 'enau tapaka. Pea kapau leva

'Aisake Eke : Ki'i tokoni pē 'Eiki Sea ki he me'a ko ē fakamolemole pē.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Na'e 'i ai e tute 'ekisia he 2019 'a ia na'e 'osi me'a ki ai 'a e Minisitā 'osi ha'u ai 'a e tapaka ko ē ta'engaohi 'a ia 'oku pa'anga ko ē 'e 200. 'Osi tali ia he 2019 'a ia 'oku kau ai 'a e me'a ko eni ko ē 'ai he ki'i milemila pea 'ave 'o fakatau. Kehe ia mo eni. 'A ia ko hono 'ai 'e taha 'io 'osi tukuhau e me'a ia he 2019.

Fakamahino Pule'anga taimi 'oku 'ave tapaka Tonga 'o fakatau 'i falekoloa pea tukuhau'i \$200/kilo & fakatau pē 'i 'api ta'etukuhau'i

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko ia 'Eiki Sea na'a ku lave ki ai 'aneafi, Ko e taimi ko ia te te 'ave ai ki he falekoloa 'o fakatau mei he falekoloa ko e taimi ia 'oku hū ai 'a e tukuhau ko ē pa'anga 'e 200. Ko e taimi ko ē 'oku fakatau pē 'e he tokotaha ia ko ē ha'ana e tapaka mei hono 'api 'oku 'ikai ke tukuhau ia.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko ia na'e 'osi fakamahino pē ena 'aneafi.

Lord Nuku : Mahino Sea. Ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he Pule'anga 'oku 'ikai tukuhau ka 'oku tukuhau'i. Ko e halafononga ko ē fakatau ko ē 'a e motu'a ko ē hono 'api, 'oku lahi ange 'a e silini ko ē 'oku 'ave ko ē 'ene me'a ki falekoloa ke fakatau ai he ko e feitu'u ia 'oku fai ai 'e fai'anga fakatau. Ko e me'a ko ia 'oku fakatau ko ia 'i 'api te u hanga 'e au 'o fakalea ko e *black market*. 'Oku 'ikai ko ha feitu'u fakatau'anga koloa 'a 'api ia. Pea ko e 'uhinga ko ē 'a ē ko ē 'oku ou 'uhinga atu ko ē ki ai, ko e pisinisi ko eni ka tu'u 'i Tonga ni 'o ...

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga Nōpele 'Eua kuo fakamahino mai mei he fakamalanga 'a Tongatapu 5, ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai kuo 'osi tukuhau'i pē ia 'i he

2019. Ka ko eni kuo hiki hake leva ‘o pa’anga ‘e 100 – 300 ‘a e me’a ko ē ‘e tukuhau’i ‘i hono ‘ave ko ē ‘o *process* ko ē ko e fo’i sikaleti. Ko ia.

Lord Nuku : Ko ia.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ka ‘oku ou tokanga atu he ‘oku ou tui ‘oku ‘osi mahino ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai pē ‘oku ai ha fokotu’u. He kapau ‘oku ke pehē ke kaniseli e tukuhau ‘osi uesia ai ‘a e tukuhau ia ko eni he 2019 ‘a ia kuo ‘osi ngāue pē ia pa’anga ‘e 200 ‘a ia na’e me’a mai ‘aki ‘e Tongatapu 5. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamahino Pule’anga ko e tute ‘ekisia ko hono tukuhau’i ‘a e me’a ‘oku ngaohi

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kole ke ki’i fakama'ala'ala atu pē Sea. Ko e tukuhau ‘ekisia foki ia hangē ko hono natula ko e tukuhau’i ha me’a ‘oku ngaohi. Pea ‘oku ‘ikai ke tukuhau ‘a e ‘alu atu ia ‘a e tangata ngoue tapaka ‘o ‘ave ki he tokotaha ko ia ‘oku ne ngaohi. ‘Oku ‘osi ko ia ‘ene ngaohi pea ‘oku tukuhau’i ‘a e me’a ‘oku ngaohi ‘o ‘uhinga ia ‘a e tute ko eni. ‘Oku lolotonga ‘i ai pē foki pa’anga ‘e 100 ia ‘oku tukuhau’i ‘aki. Ko e kole atu ia ke hiki ke 300 ‘a e tute ko eni ki he kautaha ko ia ‘oku nau ngaohi mei he tapaka Tonga ki he fo’i sikaleti ‘o faka-peketi ‘o toki fakatau. Mālō.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Mahalo ko e me’a ia ‘e taha ke mahino’i ‘e he Hou'eiki kuo ‘osi tukuhau pē eni ia. Ko e lao ko eni ko hono hiki mei he pa’anga ‘e 100-300 ko ia?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Kuo ‘osi tukuhau pē ia ka ko e hiki pē ‘o 300.

Lord Nuku : Sea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga. ‘E ngata ‘a e tukuhau ‘i fē. ‘E ngata pē he tapaka ‘o hangē ko ē ko e me’a ko ē ‘oku fai mai he ‘aho ni?

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : ‘Oleva ‘e Hou'eiki ‘Eua. Na’a ku pehē ‘e au na’a ke malanga hono tukuhau’i ‘o tatau pē ko e pa’anga ‘e 50 pē ko e pa’anga ‘e 10. Ko eni ia ne ‘osi tukuhau’i pa’anga ‘e 100 ia. Ko e hiki eni ‘o 300 ‘a ia ‘oku ke me’a mai ‘i ho’o fakamalanga pē ‘e ngata ‘a fē ‘a e hā ‘ene 300 pē ko e tukuhau?

<008>

Taimi: 1435-1440

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ... tukuhau pē foki ia.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko ‘eku, ko ‘eku ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Nuku: Ko u ki’i kole atu tama Sea ke ke ki’i koe’uhí hangē kiate au ‘oku ke toe tipeiti mai koe pea mei he Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ko ‘eku tipeiti ko ‘eku feinga ke mahino he na’a ke me’a foki ‘anenai hono tukuhau’i ‘o fakatatau ko eni ki he kau ngoue manioke mo e me’a tā ko ē ‘oku ‘osi tukuhau ko eni kuo hiki ‘o, mei he 100 ki he 300 ko ‘eku feinga ke mahino he

ko ē 'oku toe, toe kau mai mo Tongatapu 5 'i he'etau feinga ke fakamaama 'a e, mole ke mama'o ha'aku 'ai ke tipeiti ko 'eku feinga ke mahino. Ke mahino e me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'aki ho'o fakamalanga 'o a'u 'o kapau 'oku fokotu'u mai ke tau pāloti 'oku mahino.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko e, ko e 'uluaki ko ē 'a eni ko ē ki hono tukuhau'i e tapaka 'Eiki Sea na'e 'ikai ke tui e motu'a ia ko eni ki hono tukuhau'i pea ko hono toe hiki ko eni ko e fo'i me'a tatau pē. 'Oku ngalingali 'i he anga ko ē 'eku sio ko ē ki ai ko e si'isi'i ko ē ma'u'anga mo'ui ko ē 'a e fonua ni ko e hiki ko eni ko hono tamate'i ia 'a e fo'i halanga pisinisi ko ia.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ke u ki'i tokoni atu pē ke ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tui Pule'anga ki he taumu'a ke ta'ota'ofi mama tapaka kakai he ko e peseti 80 mate kakai mei he ngaahi mahaki 'ikai pipihi

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga Nōpele ko e Lao Tukuhau 'Ekisia ki he Sikaleti Sea na'e 'osi tali ia 'e he Fale Alea 'i he fale'i mei he Potungāue Mo'ui fekau'aki pea mo e ngaahi fokoutua ko eni 'oku 'ikai pipihi. Pēseti 'e 80 e mate he fonua ni ko e ngaahi mahaki ko eni 'oku 'ikai pipihí 'a e suka 'a e toto ma'olunga 'a e kanisā 'a e mahaki mafu uesia ko ia. Pea ko e taimi na'e fa'u ai e lao 'o nofo taha pē ia ki he sikaleti hū mai mei tu'apule'anga. Fakatokanga'i pē he Fale 'Eiki ni kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua ki he ngaahi puha sikaleti 'oku pa'anga 'e, 'oku uangofulu tupu ia ki 'olunga.

'Omai he mala'e fefakatau'aki Sea ko e hiki ko ē totongi e koloa te ne hanga 'o fakasi'isi'i ai hono ngāue'aki. Sea pea ko e taimi ko ē na'e hoko ai afe leva 'a e kakai ia 'o tō tapaka Tonga 'o ma'u ia. 'A eni na'e me'a atu ki ai e Fakafofonga Tongatapu 5, 2019 na'e fakakau atu ai 'a e tute 'ekisia fekau'aki pea mo e tapaka Tonga ke ne hanga 'o ta'ota'ofi Sea. Neongo ko e ngaahi me'a ia ko eni Sea he 'ikai ke tau lava tautolu 'o ta'ofi e 'a e ma'u tapaka ia 'a e kakai ka 'oku ne hanga 'o ta'ota'ofi.

Ko e me'a ko ē 'a e Nōpele 'o pehē hangē ha feinga 'a e Pule'anga ke tānaki ha tukuhau. Sea ko e fakamole ko ē 'a e Pule'anga ki hono faito'o e ngaahi mahaki ko eni 'oku, tau pehē pē tautolu te u talaatu 'e au 'e 'i he 10 miliona. Ko e tute ko eni 'oku tānaki ko eni pē 'e a'u 'o taha miliona pē 'ikai 'oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto ke tau fakafehoanaki he 'oku 'ikai ke lava 'e he tute ia ko ē 'oku tānaki ke ne hanga 'o feau e ngaahi, mea'i pē 'e he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Fale 'Eiki ni 'oku kau 'a e Potungāue Mo'ui 'a Tonga ni 'oku nau kei hanga *provide* pē 'oku nau hanga 'o fakahoko fatongia 'ikai 'eke ha totongi ki he kakai 'o e fonua.

Ko e a'u ko ē 'a e sēvesi 'a e Potungāue Mo'ui ki he kakai masivesiva mo e hai pē 'atā ia ka nautolu 'ikai ke 'i ai ha totongi. Sea 'oku 'i ai e ngaahi fonua lahi 'i māmani ko kinautolu ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ha'anau seniti ke nau o 'o sio ki ha Toketā faka'ofa 'aupito.

Sea na'a ku lele atu ki Filipaini 'i he fengāue'aki pea mo e Sōtia 'Amelika na'a mau 'i he māhina 'e taha ko e me'a 'oku ui ko e *Pacific Angel* pē ko e *Humanitarian* pē ko e tokoni ki he mo'ui lelei. Sea ko 'etau sio mo'oni eni ki he faka'ofa kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēniti 'a e kakai ko ia 'oku 'ikai ke nau *access* nautolu pē te nau ma'u faingamālie ke nau sio ki ha Toketā pē ma'u ha ngaahi faito'o ke nau faito'o. Na'a mau nofo he fo'i māhina 'e taha ko ia Sea ko e ngāue 'ofa ke tokoni'i kinautolu. 'Oku monū'ia 'a Tonga ni Sea 'i he ngaahi faingamālie ko

eni ka ko e ‘uhinga ia ‘eku taki mai ki ai ‘a e fakamalanga ke fakamahino ‘a e fo’i lao ko ení. ‘Oku hanga leva ‘e he me’a ko eni ‘o, mea’i pē he Feitu’u na Sea ko e sikaleti mei mulí ‘oku ...

<009>

Taimi: 1440 – 1445

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... 750 ki he, ko eni ‘oku hangē ko ē ko e feme’a’akí. ‘Oku fiefia e kau tō tapaká ia Sea he ‘i ai ha feitu’u pe ko e tokotaha ‘okú ne ngaahi e sikaletí ke nau ō ‘o fua, ma’u ‘enau sēnití, foki nautolu ki ‘api. ‘Ikai ke nau toe hela nautolu, ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ai kinautolu ‘oku nau ō ‘o fakamōmoa, momosi pea nau *label*. Ko e taimi ko ē ‘okú te ‘alu ai ke *label*, ke te ‘alu ki he falekoloá, te te ‘alu kita ‘ai ‘ete ki’i laiseni ko ‘ete pisinisi ke te fai.

Ko kinautolu ia ko ē ‘oku ‘ikai ke fai ki ai ‘o hangē ko ē ko e feme’a’akí. Tō pe fakamōmoa, momosi pea fai holo nautolu ‘enau ki’i, he ‘ikai ke tau lava Sea ke tau hanga ‘o pule’i pe te tau hanga ‘o fakapapau’i ko e ngaahi me’a ko eni ‘e hoko. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e makatu’unga ke ne hanga ‘o ta’ota’ofi pea na’e kau ia he tu’unga mo’uilelei e fonuá ni ‘i he fo’i Lao ko eni ki he sikaletí.

Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pe au ki he feme’a’akí ke ne hanga ‘o taki mai ka ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ke tau pehē ‘oku tānaki pa’anga e Pule’angá. He ‘oku lahi ange e fakamole e Pule’angá ‘i he kau puke ‘i he ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai ke pipihi ‘i he seniti ‘oku tānaki ko ení. Mo e feinga e Pule’angá ke ta’ota’ofi mo lava pe ‘e lava ai ‘o holoki hono ma’u e sikaletí, mālō Sea.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Mālō, ‘io ‘Eiki Nōpele, ‘Eua

Lord Nuku: ‘Oku ‘uhinga e fai ki ai e hoha’a Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga pehē ko e ‘oatu e fakakaukaú ki he Pule’angá. Ka tu’u ha fu’u kautaha pehē ‘i Tongá ni hē, kapau ‘oku nau pehē kuo tu’u. ‘E ‘i ai e kakai ‘e fakangāue’i, lahi e ngaahi fāmili ‘e ma’u ai ‘enau mo’uí. Ko hono hiki ko ení ‘e toe hoko atu e ngaahi tapaká pe ko e

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pē ki he

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io mahalo ko e ki’i tokoni atu pē ki he me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Fakafofongá. Sea lava pe ke u tala atu ‘oku ‘osi ‘ilo lelei ‘e he Kautaha Tapaká eni. Ko ho fo’i kalafi ko eni ko ē ko ē ki he ma’u e tapaká mo e totongi ‘oku tu’u hangatonu pē. Ko e totongi ko ē te nau ‘ai ‘oku ‘i ai pē, kei tokolahi pē ‘a e kau mama tapaká ia pea he ‘ikai pe mole ia. Ka ki’i male’ei pe ki hema ‘oku kau lelei foki ia ke ki’i holo kae ki’i tokolahi e kau mo’uilelei.

Ka ko e fu’u tu’u he taimi ní ‘oku ‘ilo lelei ‘e he kautaha ia pe ko e totongi pe ko e hā, he ‘ikai ke nau ‘alu nautolu ia mei hē. ‘Oku ma’u ‘enau fu’u kakai ‘a nautolu te nau lava ‘o ma’u mei ai ‘enau ma’u’anga pa’anga. He koe’uhí ko e fo’i kalafi ia ko iá ‘oku tu’u hangatonu pe ia Sea, mālō.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Mālō, 'Eiki Nōpele 'o 'Euá

Taukave Fakafofonga Nōpele 'Eua kei fiema'u pē ha ngaahi pisinisi ke lava kakai ma'u ai hanau mo'ui

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ko ē 'oku 'oatu ai fakakaukaú 'Eiki Sea. Ko e si'isi'i e ma'u'anga mo'ui ko ē fonuá ni, masivesiva ange 'a e fonuá he 'ahó ni. 'Oku fiema'u ia ke 'i ai ha ngaahi pisinisi ke nau hanga 'o langa'i hake e mo'ui faka'ekonōmika ko ē 'a e fonuá. Taha eni 'a e pisinisi te ne hanga 'o langa'i 'a e mo'ui ko ē 'a e fonuá 'i he hū koloa ki tu'á, 'a eni. Pea kapau 'oku pehē 'e he me'á 'oku lahi e pa'anga ko ē 'oku ma'u ko ē 'e he kautahá. 'Oku tonu ke 'i ai ha ngaahi me'a ia 'oku tonu ke fokotu'utu'u atu 'e he Leipá ke lava e kakai 'o hoko eni ko e ma'u'anga mo'ui, 'a eni. Kae 'oua 'e 'ai pe ia ke hoko pe ia ko e fiema'u fakafo'ituitui.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e sio 'Eiki Sea, ko e 'uluakí ia, fiema'u ha ngaahi pisinisi lalahi

Veivosa Taka: Sea kole atu pē ki he Fakafofongá pe 'e lava ke fai ha ki'i tokoni

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Ha'apai 13, ko e fakatonutonu pe ko e

Veivosa Taka: Tokoni

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Me'a mai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku tokoní ke tau tali mu'a 'e tautolu ia e fo'i Laó ka tau toki talanoa ki ha pisinisi 'e langa tapaka 'a Tongá. Ko u tui 'e vave ange ia Sea, ko e anga pe ki'i tokoni pe 'oku tali pe 'oku kau atu e me'á ni he tokoní, fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ē, fokotu'u ē pou pou

Lord Nuku: 'Io ko e me'a ia Feitu'u na Sea ka koe'uhí ko 'ene tokoni mai ia. Ka 'oku 'ikai foki ke ifi tapaka ia. Pea 'oku hangē ko eni ko 'etau pehē kapau ko ē, tau pehē hangē ko e tapu pea mo e siasí hē. 'Osi talamai pe 'e he siasí 'oku 'ikai ke fai ha ifi tapaká ia 'a ē ko ē 'oku kau ki aí hē. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga atu ki aí ko e hala fononga 'a e ala 'a e Pule'angá ki he ma'u'anga mo'ui e kakai.

<010>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: ... ko e halafononga, 'a e ala 'a e Pule'angá ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kakai. Ua, kapau 'e hanga 'e he kakai 'o toe *process* ha fa'ahinga me'a heni pē ko ha, ke fakahū ki falekoloa 'o fakatau ai, 'e tukupau? 'A eni pē ke tau fou he halafononga ko eni. Ko e fakatokanga ia ko ē 'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai, ko e me'a kehe, ko e konga ko eni ko ē na'e me'a mai ko ē ki ai Minisitā Mo'ui 'anenai, 'osi lī tukupau 'a e kakai 'o e fonua ni pea 'oku tohi ia, pau ke tokanga'i 'e he Pule'anga ia 'a e ako mo e mo'ui 'a e kakai 'o e fonua ko eni, ke ta'etotongi, tohi ia 'i he lao 'o e tukupau, pau ke hanga 'e he Pule'anga 'o tokanga'i 'a e ako pea mo e mo'ui 'i he fonua ni.

Ka ko e 'uhinga ia ko ē hangē ko 'eku talaatu ki ai ko 'ene pehē 'oku fakamole 'a e me'a ko eni, 'oku mole tau'atāina 'a e kakai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku ki’i ‘eke atu pē ki he, ko e fo’i lao fē ia ‘oku ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... me’a mai ai ‘e ta’etotongi ‘a e ako, ‘oku totongi ‘a e ako.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea mou foki mu’a Hou’eiki Pule’anga ‘o lau ‘a e lao ‘o e fonua, ‘oku tohi ‘i he tukuhau ‘e tokanga’i ‘e he Pule’anga ‘a e mo’ui ‘a e fonua ni pea mo e ako ‘o makatu’unga ia ‘i he tukuhau ‘oku nau totongi, ke tokanga’i ...

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu Sea, na’e me’a’aki ‘e hene me’a ke ta’etotongi, ‘a ē na’e fakahoko atu, ‘e he, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ke ta’etotongi, pea ‘oku lolotonga lele he taimi ni kātoa e ‘ū ako *high school* ‘oku totongi ‘a e ako ai Sea, ko e ‘ai pē ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e tataki ko ē ke ‘ai ke ngali ongo ‘oku faikovi, ko e talu eni mei ‘anefē ‘a e totongi ‘a e ako Sea, ka ko e ‘ai pē ke tau foki mai pē mu’a ke tau talanoa tapaka, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki Pule’anga, na’e ‘i ai ‘a e me’a na’e me’a mai’aki ‘e he Fakafofonga ko eni Nōpele ‘o ‘Eua ‘anenai, ‘oku meimei fakatātā ‘aki, tau pehē ko ha toe me’a kehe ‘oku ‘ai ‘o *process* ‘e tukuhau, ko ‘eku fakatātā eni, ko ha, ko e talo ko eni ‘oku fa’a ‘ai ‘o ngaahi’aki ‘a e *chips*, pea fakatau, ‘oku tukuhau ia ē, taimi ‘oku fakatau ai ‘e he falekoloa?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia Sea, ‘oku tukuhau foki ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku *process* ‘o *manufacture*, ‘oku fa’u ‘oku ngaohi. Mālō

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e tali eni ‘a e me’a na’a ke me’a mai’aki ‘anenai.

Lord Nuku: Ko ia Sea. ‘E vave pē ke tau ala atu ki he fakakai mo e ‘ū me’a ko ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i fakatonutonu Sea, ‘oku ‘uhinga ‘a e Minisitā Pa’anga Tukuhau, ‘a e kautaha ko ē te nau hanga ‘o *process* ‘a e taló, ko ‘ete ‘alu atu ko ē ‘o fakatau atu ko ē ‘ete talo ki he kautaha te nau *process* ‘a e talo, ‘oku ‘ikai ke tukuhau ia Sea, ka ‘e tukuhau’i ‘a e kautaha ‘oku nau fai hono *process*.

Sea ko e tñaki atu pē ki ai ‘o hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Nōpele, ko e ngāue ko eni ko ē ‘oku manavasi’i ki ai, mo e ma’u’anga mo’ui ko eni ‘a e fonua ‘i he ngaohi’anga tapaka ko eni, ‘oku lolotonga lele Sea. Ko e kautaha ko eni ‘oku fe’unga mo e toko 34 ‘oku fakangāue’i ai, pea ‘oku ‘i ai mo e sosaieti ia ‘a e kau tō tapaka pea ‘oku hangē ko ‘eku lau ko e lekooti ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni mo ‘emau potungāue faka’avalisi ki he pa’anga ‘e 150,000 ‘oku nau fua mei he tapaka ko ē ‘a e kakai, pea ko e ngāue ko eni ‘oku ‘osi lele, ‘o hangē pē ko ia ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele, pea ko ‘ene tu’u ki he kaha’u, ‘oku ‘amanaki ke toe fakalahi.

Ko e tukuhau ko eni, ‘oku ‘osi fai pē e femahino’aki ia mo kinautolu pea mo e kautaha ko eni, na’e fai ‘a e *consultation* mo kinautolu, ‘oku ‘i ai ‘enau hoha’a ki he tu’unga ko ē ‘e malava ke nau fakatau’aki ‘a e koloa pē ko e tapaka ko eni ‘a e kakai mo ‘ene tu’u ki he kaha’u. Ko e fika ko eni ‘oku fokotu’u ko ē ‘e he Pule’anga, ‘oku nau fiemālie ki ai pea ‘oku lava pē, ko e tu’utu’uni eni Sea. Pea ‘oku lava pē ke liliu ‘a e tu’utu’uni ko eni ka ‘oku hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘osi fai ‘a e talanoa mo e kautaha ko eni pea ‘oku nau fiemālie te nau kei lava pē ‘o fakatau ‘a e tapaka, pea mo faka’ai’ai ‘a e kakai ke nau tō ‘a

e ngoue ko eni pea 'oku nau tufa mo e pulopula'i tapaka, nau 'a'ahi, tokoni 'i he palau pea ko e tukuhau ko eni 'oku 'ohake ko eni 'oku nau fiemālie pē ki ai, ka ko e tu'u ki he kaha'u, 'oku lolotonga lele, pea 'e toe *expand* pē 'e toe fakalahi ke 'unu atu ki Vava'u kae pehē ki 'Eua 'Eiki Sea Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko u fakatokanga pē ki he'etau taimi 'i he feme'a'aki 'i he me'a ko eni, ka ke me'a mai Fakafofonga Nōpele 'Eua.

Tukuaki'i Pule'anga nau tātāpuni e ngaahi faingamālie ki he ma'u'anga mo'ui kakai

Lord Nuku: Fakamālō atu Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a, he 'oku 'ikai ko 'ene ngata eni, 'oku 'ikai ke pehē mai ia heni ko 'etau ngata'angá eni, 'ikai ke pehē mai ha fo'i me'a ia ke pehē ke ngata ai 'etau ala ko ē ki he ma'u'anga mo'ui. Ko e konga lahi ia, ko e me'a ko ē hono ua 'oku fiema'u ha ngaahi ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Lord Nuku: ...pisinisi ko e taimi ko ē 'oku tōlalo pehē ai ko ē 'a 'etau pa'anga mo vaivai 'oku fiema'u ko e hā e me'a lahi taha ko ē 'oku fiema'u ki he fonua ni ko e fa'u ha koloa ke tukuatū ki tu'apule'anga ke ma'u ai ha silini 'oku toe lelei ange. Ko e 'etau me'a ko ē 'atautolu ko ē 'oku fai he taimi ni 'oku tau hanga 'etautolu 'o tātāpuni e ngaahi faingamālie 'ikai ke ngata pē ia he kau ngoue. Ko e ngoue ko eni mahalo ko e ngoue faingofua taha eni ke fai he kaka'i he 'oku lava pē ia 'o fai 'e he kakai fefine.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Tali Pule'anga nau kei ngaue ki he ngaahi faingamalie ke hoko ko ha ma'u'anga mo'ui e fonua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu pē mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'a e me'a ko ē 'a e Nōpele Fakafofonga Nōpele 'o pehē ko 'etau me'a 'oku fai ko hono tātāpuni e faingamālie. 'Eiki Sea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'i he 'aho ni 'i he fengāue'aki pea mo e ngaahi fonua muli ko hono faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha fakatupu koloa ke nau ngaohi mo *process* 'etau ngaahi koloa. Na'e fakahū mai he motu'a ni 'a e Tu'utu'uni ki he Lao *Invest* Muli ko e konga ia hono faka'ai'ai ke ō mai 'a e ngaahi pisinisi 'i he tafa'aki ko eni. Pea kuo 'osi tokoni'i 'e 'Asitelēlia na'e fai 'a e aleapau mo e Pule'anga 'Asitelēlia ke foktū'u 'a e fanga ki'i ngāue faka'ai'ai 'a e pisinisi 'i he fonua ni. Ko e fakatonutonu pē Sea 'oku 'ikai ke tātāpuni 'e he Pule'anga pea 'oku mahino 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ia 'oku tō lalo 'a e 'ekonōmika 'i he 'aho ni mo e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua. Neongo ko e lekooti ia ko ē 'o e 'aho 'a e *growth* pē ko e tupu 'a e 'ekonōmika 'oku tupu pē ia 'o makatu'unga ia 'i he lahi ko ē 'o e ngaahi tokoni kuo fai mai ki he fonua ni mei muli 'i he ngaahi koloa 'i he ngaahi naunau 'i he langa ko eni 'a e fakaakeake pea mei he fu'u fakatamaki fakaenatula Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai. 'A ia 'oku 'asi pē ia he lekooti 'oku tupu pē 'ekonōmika, ka ko hono mo'oni 'oku mo'oni 'a e 'Eiki Nōpele ia 'oku fiema'u 'a e langa

fakalakalaka faka'ekonōmika pea 'oku lolotonga fai pē 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'anga, ka ko hono konga eni 'e taha 'a ia 'oku 'omai he Tu'utu'uni ko eni e fale ngaahi tapaka ko eni mo hono fakatau e tapaka 'a e kakai pea ko e fakatonutonu pē Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a e tāpuni 'oku lolotonga feinga 'a e Pule'anga ke fakaavaava 'a e ngaahi matapā mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō fakatonutonu ia 'io 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Ko u tui pē 'Eiki Sea kuo ongo atu ki he Pule'anga 'a e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ki he hala fononga ko eni ko ē 'oku tau tu'u ai 'i he tu'unga faka'ekonōmika, pea kapau 'oku pehē 'e he Pule'anga ko hono tonu eni ke hiki e tukuhau fakalotofonua 'oku 'ikai ke tui ki ai 'a e motu'a ni 'oku hanga pē he motu'a ni ia 'o fakalea 'oku ou fakalea 'e au ko e tātāpuni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki pē ko e 'ai pē ke fakatonutonu pē 'Eiki Sea ko e pehē ko ē ko e tukuhau fakalotofonua ko e 'ai pē ke mahino ko e tukuhau 'ekisia ko eni 'oku tau talanoa ai ki he tapaká koe'uhí ko e koloa ia 'oku ngaohi. Pea hangē pē ko e me'a 'a e 'anenai ko e vakai eni 'a e Pule'anga ki he hiki ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane uesia 'a'ana ia ke pehē ke uesia ai ha ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi me'a faka'ekonōmika 'e kau lelei pē ia ki he me'a faka'ekonōmika, ka 'oku 'i ai foki mo e ngaahi me'a ko ē na'e fai atu ki ai 'a e me'a 'a e Minisitā Mo'ui mo e me'a 'oku ne pule'i'aki ka ko e hiki ia ko eni 'oku 'oatu 'e he tute 'ekisia ko eni ko u fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa kau koe he Sea ma'alahi mo'oni Sea faka'atā ke tau tālanga'i ke maama he ko e tangutu 'a e motu'a ni 'oku ou ongo'i 'a e taukave na'e fai 'e he Nōpele 'Eua, pea 'oku 'i ai 'a e makatu'unga ia Sea. Ko e anga foki 'etau hanga 'o 'omai ha solova'anga ke ne vete e palopalema, ka 'oku 'ikai ke 'omai e solova'anga ke ne toe fakatupu ha toe palopalema. Na'a hangē 'etau ki'i fo'i tukuhau ko eni ko e ki'i vai faito'o ko ē finemotu'a Niua Sea. Na'e talatala ko e langa e telinga pea ko e 'osi ko ē hono inu e ki'i vai 'oku langa mo e ngao ia Sea he fa'ahinga fokotu'utu'u ko eni.

Ko e me'a 'oku ou ongo'i Sea ko e 'ikai ke 'omai e ki'i fakaangaanga ko eni mo ha makatu'unga pau me'a hake Fakafofonga ko ē mo 'ene *statistic* me'a hake Minisitā Mo'ui mo 'ene *statistic* ko e makatu'unga tokua ka 'ikai ke 'omai ē ke *inform* 'a 'etau faitu'utu'uni he tukuhau ko eni. 'Oku ou ongo'i 'aupito he 'oku 'i ai e me'a 'oku ui ko e *cost and effect phenomena*...

<007>

Taimi: 1455-1500

Paula Piveni Piukala : ... fakahoko mai 'e he Minisitā Fefakatau'aki 'oku lolotonga ngāue 'a e Pule'anga faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha ke ō mai 'o fakatupu koloa heni. Lolotonga ko ia 'oku nau hiki 'a e tute 'o e ngaahi kautaha fakatupu koloa. 'Oku 'ikai ke na fenāpasi. 'E anga fēfē ke ke faka'ai'ai kau hiki 'e au ho'o tute. Ko e poini 'oku ou hanga 'o 'ohake heni Sea ko e laumālie na'e hiki 'aki 'a e tapaka ke fakasi'isi'i e mama tapaka 'a e kāinga Tonga ka nau

‘ai ‘o mamafa. Ko ‘eku fehu’i na’e solova e palopalema ko ia? ‘Ikai. Ala leva ‘a e kakai ‘o kumi ‘a e *solution* fo’ou ki he’enua fiema’u ke nau tō e tapaka. Ko eni kuo nau toe ‘unu mai ki ai ke puke. Ko ‘eku fokotu’u atu Sea he ‘ikai ke tau hokohoko atu hono tukuhau’i e kakai he ko e *cost and effect* eni ‘o e hiki e patiseti he kamata’anga ‘o e ta’u kuo ‘osi. Na’a nau ‘ananaki te nau tānaki ‘a e fu’u *deficit* mo e fu’u lahi pehē hiki mei fē?

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē ‘a e 'Eiki Palēmia Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia : Na’e ‘osi fakahoko atu pē eni pea na’e tali ‘e he Feitu’u na ‘a e fakatonutonu pea ko u kole atu ke ‘oua ‘e toe ngāue’aki ‘e he kau Fakafongga ko e *tax* ko eni ko e ‘ekisia ia ‘oku ‘ikai ko ‘etau tute eni ‘a e kakai hangē ko ia ko ‘ene me’a. Kuo takihala’i ‘o pehē ‘e he kakai ko e tute. Ko e tokotaha ko ē ‘oku ne ngaohi pē *process* ‘a e *good* ko eni ko ia ‘oku *tax*. Kapau ‘oku ke ‘alu atu mo ha’o fu’u tapaka ‘o fua ‘o fakatau ‘oku ‘ikai ke *tax* ia. Ko e tokotaha ko ia ‘oku ne ngaohi ko ē ‘o toki fakatau pē sikaleti hangē ko e fokotu’u mei he Nōpele Ha’apai ‘oku tau liliu ki ai. ‘Ai pē ke ‘oua ‘e ‘ai ke tataki hala’i hotau, pea ‘oku ‘osi tali e fakatonutonu ko ia pea ‘oku tonu ke ‘oua ‘e toe ngāue’aki he kuo ‘osi tali ia Fakafongga Tongatapu 7.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Tali e fakatonutonu ia ko ē.

Paula Piveni Piukala : Sea kau *elaborate* atu ‘e au ‘eku ‘uhinga Sea. Sai, tute leva e kau ngaohi tapaka ka ko hai te ne fua ‘a e tute ko ia? Ko e *consumer* ko e kakai te nau o mai ‘o fakatau. Ko u fokotu’u atu, te’eki ke nau ‘omai ha siteititika pē ‘oku *export* ko e hā e lahi. Pē ‘oku fakatau movetevete ko e hā e lahi. Ke tau lava ma’u e fakafuofua he ko e ‘osi ange kuo pau ke *consume* ‘a e me’a ko ē. *Consume* ko ia ‘e hai, ‘e tautolu kakai. Ko ‘ene lahi ange me’a ‘oku tānaki ko e lahi ange pē *price* ‘oku tānaki ki he fanga ki’i ‘iuniti. Ko e poini ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake Sea ke fakakaukau’i mu’a ‘a e solova’anga. He ‘oku nau *compound* mai ‘a e makatu’unga ka ko e mata’ā’ā ko e tānaki pa’anga ia Sea, mata’ā’ā ia. Me’a ki he mo’ui lelei Sea lahi e ‘u me’a ia ko e me’akai. Ko e founa kai. Ko e tapaká ia ‘oku te’eki ke ‘omai ha fa’ahinga *pin point stats* ia ke makatu’unga. Ka ‘oku ou fokotu’u atu ko e kātōa e ngaahi me’a ‘oku fokotu’u fakalotofonua ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e ki’i fakatonutonu ‘e Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e toe fakatonutonu ē ‘e taha Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘Uluaki pē Sea ko e kole ange ki he Fakafongga ke ‘oua mu’a ‘e tuhutu’u na’a fai ‘oku mau lavea. Ko hono ua pē Sea, ko hono holoki eni e tute ‘a e totongi ko eni ko ē ‘o e tapaka ngaohi fakalotofonua na’e pa’anga ‘e 550 pea ko hono holoki eni mei he 550 ‘i he Kapineti ke ‘alu hifo ke pa’anga ‘e 300. ‘A ia ko e kongā eni hono faka’ai’ai ‘a e pisinisi ko eni ‘e Sea. Pea makehe ange mei ai 'Eiki Sea ko e, ‘oku ‘ikai ko e fai hono holoki ia ko eni ‘e he Pule’anga ko e taumu’a tānaki pa’anga. Na’e fai eni ‘i he *consultation* pē fealēlea’aki pea mo e kautaha ko eni ‘o fakafou mai ‘i he Potungāue.

Ko e Potungāue ‘a e motu’á ni ‘oku ne tokangaekina ‘a e langa fakalalakala faka’ekonōmika ka ko e hala fakakavakava ia ‘oku fou mai ai ‘a e ngaahi pisinisi ki he Kapineti. Pea na’e fai pē e fepōtalanoa’aki ko ‘enua kole ke holo mei he 550 ‘o holoki ‘e he Kapineti ki he 300. Ko e fika ia ko eni kuo ‘osi mahino ia kiate kinautolu ‘oku ma’u ai ‘enua tupu pea lava ‘o fakalele. Ko e tapaka ko eni ‘oku fakatau fakalotofonua. Kapau leva ‘e tali ia ‘e he Pule’anga ke nau

export ‘o makatu’unga ‘ā e ma’u ha’anau māketi mei muli. Ko e talanoa kehe e tute ia pea mo e totongi ‘ekisia ia ko ia. Kuo pau ke hiki ia ki ‘olunga he ‘oku toe lahi ange e matapā te nau tātaki pa’anga ai. Ka ko e faka’osinga e ‘aho Sea ko e pa’anga ko eni ‘e tukupū. Ko e tātaki pē ke ‘aonga ke fai’aki e fatongia e Pule’anga ki he kakai e fonua. Mālō Sea.

'Aisake Eke : Sea kātaki pē ko e fie tokoni pē ki he ‘Eiki Minisita...

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Kōmiti Kakato. Kātaki fie tokoni pē...

<008>

Taimi: 1500-1505

'Aisake Eke: ... ko e ‘ekisia ia ko eni ‘o kapau pē te ngaahi fakalotofonua pea fakatau fakalotofonua. Kapau te *export* koe ‘ikai ke *excise* ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ko e hangē ko eni ko ē na’a ku na’a ku fakamalanga ki ai mahino ia ‘oku te’eki ai ke ‘alu ia ‘o *export* ‘oku kei fakalotofonua pē ka ‘oku tali pē ‘a ho’o fakatonutonu ‘au ia ‘e Fakafofonga ka a’u ki ai ko e talanoa kehe ia mālō Sea.

Kole fakama’ala’ala Tongatapu 7 ki he Pule’anga ko e hā ‘a e hiki totonu he tukupū ‘ekisia

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku ki’i fiema’u pē ‘a’aku ke toe ki’i fakama’ala’ala mai angé ko e talu e kamata e felāfoaki e me’a ko eni ko e hiki mei he 100 ‘o 300 ‘oku fakahoko mai he Minisitā ko e holo eni ia ke ki’i fakama’ala’ala mai angé pē ko e hā e me’a ‘oku mo’oni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me’a mai ai, ‘io ‘Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. Na’e fokotu’u ia ko ē mei he potungāue ko e 550 pea ko e fai e fetalanoa’aki mo e kautaha ko eni mo e vakai ‘a e Kapineti ki he’ene ‘aonga ko ē ki he kakai ‘o e fonua na’e tukupū pē ‘o fakangata he 3 ‘a eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he ‘aho ni Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō mahino ...

Paula Piveni Piukala: ‘A ia ko hono fakalea totonu.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ko e ki’i tokoni atu pē Tongatapu 7.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu ki he Feitu’u na Sea kae pehē ki he Komiti Kakato. Sea ko e ki’i nounou pē ko e kole pē eni ia e tokoni kapau ‘e ‘omai mu’a he Pule’anga ha lekooti he ko e manatu e motu’a ni ia Sea na’e pa’anga pē ‘e 100 pea ‘oku hiki ki he 300 pea kapau ‘e lava ‘o ‘omai ha lekooti ke fakatonutonu ‘aki ‘a e ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia 'Eiki Sea na'e 100 pea ko e fokotu'u mai mei he Potungāue Tute mo e *Revenue* 'i he hū mai ko eni 'a e kautaha ko eni ke 550 vāofi 'aupito pē ia mo e tapaka ko ē mei muli. Pea koe'uhī ko e fai e talanoa mo e kautaha pea mo e mahino 'o e ngāue'aki ko ē 'a e tapaka mei he kau ngoue Tonga na'e tu'utu'uni e Kapineti ke holoki hifo ki he 3. Ko e anga ia 'a e tu'u ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō mahino ...

Mateni Tapueluelu: Sea mālō tā 'oku mahino mai 'Eiki Sea na'e te'eki ke fokotu'u e 550 ko ē ko e pepa Kapineti ia mahalo na'e 'ave pea toki holoki ai he Kapineti. Ka ko e manatu eni e motu'a ni na'e pa'anga pē ia 'e 100 pea ko 'ene ha'u ko ē ki he 300 ko e hiki ia pea 'oku fakapotopoto pē Sea he ko hono 'uhinga ko e tapaka ko ē 'oku 'ikai ke ngaohi pē ko e *unmanufacture* 'oku 200 ia ki he kilo. Pea ko 'ene fakapotopoto pē ke polopolosia 'uhinga ia 'eku fakalongolongo ai e motu'a ni ka 'oku 'i ai e ngaahi fekaukau'aki ki he langa ngāue e fonua ni 'oku ou poupou ai ki he ngaahi malanga ko eni 'oku fakahoko. Ka 'oku mahino 'oku hiki Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ko ia ko e kole pē 'a e motu'a ni Sea pea 'oku ko e ko e hā 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti ko e fokotu'u mai ke hiki 'o 300 'oku mou pehē 'oku fu'u lahi pē fu'u si'isi'i ka tau 'unu atu he te tau talanoa tautolu ia ki Hahake mo Hihifo ka ko e me'a eni 'oku tau fai ka 'oku kole atu Hou'eiki ke tau, mou feme'a'aki mai ai pea kapau 'oku fu'u lahi pea...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē 'Eiki Palēmia ka u 'oatu ai leva e ki'i ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Ko e 'uhinga pē 'emau tokanga Sea ke tonu e fakamatala 'oku hiki 'a e tute 'ekisia ko eni 'a ia ko hono mo'onī 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he kautaha ko ē 'oku nau ngaahi tapaka 'e fakateka ia ki he kau konisiuma 'a ia ko e kau fakatau tapaka ko nautolu 'e a'u ki ai e hiki ko hono 'ai mo'oni ia.

'Eiki Palēmia: Ka ko e ...

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Mo'ui na'e taumu'a foki 'etau 'ai e me'a ko eni 'e kapau 'e 'ikai ke ke ma'u ha'o pa'anga ke fakatau 'aki ha'o fo'i sikaleti he 'ikai te ke kumi ha'o fo'i sikaleti ko e 'uhinga ia ke, ai ha tokoni ai ke fakasi'isi'i 'a e ma'u tapaka 'e Sea mahino pē ia 'oku 'i ai pē 'a kinautolu ia kei lava 'o hokohoko atu pē ia. Ka ko e taumu'a pē ia Sea ka ko eni 'oku fokotu'u mai he Pule'anga ke hiki hake 'o 300. Ko e kole atu pē mou loto ki ai pē 'ikai pea tau pāloti ko e ngaahi talanoa filosofikale ko ē fekau'aki mo e fo'i tefito'i laó ko e me'a ia he tefito'i laó kae tuku atu pē mu'a 'a e fo'i hiki ko eni pē 'oku mou laumālie lelei ki ai ka tau hoko atu mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko u tui kuo fu'u mahino 'aupito 'a e feme'a'aki ko e Tongatapu 7?

Paula Piveni Piukala: Ki'i lave atu pē Sea ke tau hanga 'o fakakaukau'i ko e, mahino kiate au he fakamatala 'a Tongatapu 5 ko e koloa 'oku fakatupu fakalotofonua 'e fakatau

fakalotofonua pē, foki mai pē ki he kakai me’a eni ‘oku mahu’inga Sea ke fakakaukau pē ki ai e Pule’anga ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

Paula Piveni Piukala: ... ko e palopalema lahi taha ‘a e fonuá ni na’e me’a pe ki ai e Tō Folofolá, ‘a e ma’ulalo ‘etau ivi pa’anga fefakatau’akí. ‘Oku mahu’inga ke tau tokanga’i ke fakasi’isi’i ‘a ‘etau *import* ‘aki ‘etau faka’ai’ai e koloa fakalotofonuá. Ke ‘oua toe ngāue’aki e koloa, fu’u vāofi ē ia Sea, ‘a e *prize* ko ē. Kapau te u fili au, kapau ko u ifi, pango pe ‘oku ‘ikai ke u ifi au Sea. Ke u ifi meí he tute \$300 mo e tute \$500 ka ko e me’a muli ē, te u ‘alu au ki hē.

Ko ‘eku poiní Sea ‘oku pehé ni na’a hangē ‘etau fa’u laó ko e lao ko eni ko eni ki he letá, *seat belt*. Mo’ua au ia ‘eku heka ‘i kā mo e ta’eseat letá kae ‘ikai ke mo’ua e heka ia he ‘ā he veení. Ko ‘eku ‘uhingá he ‘e hanga ‘e he fa’ahinga Lao matavaivai pehē ‘o ne fakatupunga meheka. ‘A e tama ko ē ko ē ‘oku heka ia ‘i loto ‘o malu ‘i lotó, ‘oku ‘ikai ke puke ‘e he Laó ia ‘a e tama ko ē ko ē ‘oku heka pe ia he kau ‘ā ko ē e me’alelé.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Tongatapu 7 ko e tokoni ē, Tokoni Palēmia

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea, Sea ko e mahu’inga ko ē ‘o e puha sikaletí ‘a eni ‘oku ngaohi’aki ko ē ‘aki ko ē tapaka Tongá. Na’e kamata pē, kamata’aki e \$12 pea ‘oku kei \$12 pe. Ko e sikaleti ko ē ‘oku hū mai mei mulí, uofulu tupu honau kehekehé ia, makatu’unga ia he tute ‘ekisia ko eni ‘oku tau ‘ai he ‘aho ní, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘A ia kapau ‘e tute ‘ekisia eni \$300 mahalo ‘e toe ‘alu hake e \$12 ‘o \$18 pe ‘e \$20.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kuo ‘osi fuoloa e ngāue mai eni ia ko e tu’utu’uni. Ko hono *confirm* pe ení ia ‘o e me’a ko ení Sea.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Hou’eiki ko u ongo’i ‘e he motu’á ni kuo ‘osi fe’unga e me’a ‘oku mou feme’a’aki ai.

Paula Piveni Piukala: Ka u fokotu’u faka’osi atu au

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Me’a mai

Fokotu’u ke hiki pe tukuhau ‘ekisia tapaka mei he \$100 ‘o \$200

Piula Piveni Piukala: Koe’uhí ko e mahino mai ki he motu’á ni ‘oku ‘osi tute e pa’anga ‘e 200 ‘a e me’a ia ko ē ko ē ‘oku *informal*. Kae ‘alu hake ē ‘o \$300, totonu ke tatau pe ā, fokotu’u atu ‘e au e 200. He te na ‘alu lōua pe ki he feitu’u ‘e taha.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ē ke toe holo hifo pe ke 200 ke tatau mo e tapaka ko eni ‘oku ‘ikai ke *manufacturer*, ko ia ko ā, *local* ko iá. He ko e me’a ia na’á ke me’a mai’aki ‘anenai ‘i Tongatapu 4. Na’á ke fiemālie ko ā koe ki he *proportion* ko ē ‘o e 200 ē kae hiki ē meí 100 ‘o 300 pe ‘okú ke pehē ‘oku hala ia.

Tui Tongatapu 4 fakapotopoto pe hiki mei he \$100 ‘o \$300

Mateni Tapueluelu: Sea ko e anga eni ia e fakakaukau ‘a e motu’á ni ko e fakakaukau fakafu’ituitui pe ia ‘i he taimi ko iá. Ko e ‘uhinga na’e \$200 ai ‘a e tapaka te’eki ke ngaohi pe *unmanufactured*. Koe’uhí ‘oku faingofua pe ia, ko e ‘uhinga na’e 100 ai pē ‘a e tapaka ‘oku ngaofi fakalotofonuá Sea. Ko e konga hono faka’ai’ai ke fokotu’u pea lele e ngaahi kautahá. Ko ení ‘oku mahino ia ‘oku mo’ui ia, mahino ia ‘oku mo’ui e ngaahi kautaha ia ko iá. Pea kiate au ‘i he’eku fakakaukau pe fakafu’ituitui, fakapotopoto pe 300 ia ‘oku ‘omaí mālō.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Ko u te tau pāloti tautolu kimu’a te’eki ke hoko e 3, pau ke fai ia kātaki, Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Seá pehē ki he Kōmiti Kakatō, ki’i fakavave pe Sea. Mahalo ko e ‘uluakí pē ‘oku ou fiefia lahi ‘aupito koe’uhí ko e toki ‘ēlia eni ‘oku lava he ‘e he tukuháú ‘o liliu e ‘ulungaanga e kakaí. Ko e ‘uhingá nau lava leva ke nau fakafalala mei muli ka nau tō ‘e nautolu ia. ‘Oku tau faka’amu pe ke pehē hangē ko e kakano’i manú mo e ngaahi koloa ‘oku tau kei ‘omaí mei muli ke tau ō ā tautolu ‘o ‘ai heni. Pea ‘oku ou tui ‘oku kei faingata’a Sea.

Ko hono uá, ‘oku ou tui Sea ‘oku poupu pē ki heni, he koe’uhí foki ko e hangē pe ko e fakahoha’a ‘anenaí. Ko e tute ‘ekisiá ia ko e ‘uhingá pe ia kapau te ke ngaohi peá ke fakatau fakalotofonuá. Kapau ‘e ‘alu eni ia ‘o fetokoni’aki mo e Pule’angá, feinga’i ki he kautaha ko ení ke tokoni’i ke uta ia ki muli. Pea lava leva ai ‘o tokoni mai ia he pa’angá, ko u tui ko e me’a ia ke tau sio ko ē ki he kaha’ú. Pea ko ‘ene pe ‘ana ia ‘ikai ke toe ‘ekisia ia kae lava leva ‘o tokolahí ‘a e ngāué. Ko u tui ko e me’a ia ke tau hanga ai ki he kaha’ú. He ko u ‘osi fiefia au ia, lahi ‘aupito e tapaka ia ‘oku ‘ave fakafu’ituitui, ‘osi ha’u e pa’angá ia ai. Pea ko u tui ko e konga ia ‘oku toe.

Ko hono faka’osí pe ‘ana Sea, ko e kupu ko eni he 2019, hono ‘ai ko ē tute e 200 ko ē ‘o e tapaka ko ē ‘oku te’eki ke ngāhí. Sea ko u fakakaukau au ia ko e ‘ai foki ko iá kapau te ke ha’u koe ‘o tō ho fu’u tapaká peá ke ha’u ‘o ngaahi, ‘osi ko iá peá ke ha’u leva ‘o tuku mai ‘o fakatau.

‘Oku ‘ikai toe kehe ‘eku fakakaukau ki aí Sea mo ha’o la’ipele. ‘Ai pe fu’u pele peá u ha’u ‘o tō pea ‘ai pe ‘o ‘ai vai mafana ‘osi pea ‘ai pē ‘o fa’o he ki’i *ziplock*, ‘osi pea fakatau. Ko u ‘iló ‘oku fa’a ‘ai eni ia ‘e Sia’atoutai ‘ilo pe ...

<010>

Taimi: 1510-1515

‘Aisake Eke: ... ‘e he me’a. ‘A ia ‘i he’ene pehē leva ko u fakakaukau atu au ia ‘oku ‘ikai totonu ia ke toe tute ...

Sea Komiti Kakato: Kātoa, Tongatapu 5 na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fakatonutonu ‘anenaí mei he Pule’anga ke ‘oua te tau fakatatau e tapaka ki he me’atokoni, pea na’e ka u ia ai he ne ‘osi, ne ha’u fakatoloua hangē ko ho’o ...

‘Aisake Eke: Ka u ‘oatu pē’e au ‘eku fakakaukau Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ia.

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ke toe kehe ha'u 'au ia mo e tapaka pē na'a ke ngaohi 'omai tuku ai mo e la'ipele, ko e me'a ia na'a ku 'ai ai ko ē ka ko e fakakaukau ia ki he 2019, toki fai ha sio ki ai. Ka 'oku ou tui ko e me'a ko ē ki he kaha'u ia 'i heni koe'uhi ko e sio ke teke 'a e kautaha ko eni ke teke ki muli, pea 'oku ou tui ko e 300 ia ko eni neongo pē 'e uesia e fanga ki'i kautaha ka 'oku ou tui 'oku mahino pē 'a hono 'uhinga Sea, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fokotu'u atu Sea 'oku 'ikai ke uesia 'a e kautaha ia heni, kātoa 'a e *cost* 'oku ngaahi 'aki 'a e koloa ko eni, 'e foki pē ki he *consumer*, ko 'eku 'uhinga ia 'oku ou hoha'a ai au ki he fu'u 300 ko eni hono tānaki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'e Tongatapu 7. Ko eni mei vave 'etau taimi. Ko e fokotu'u mei Tongatapu 7 ke holoki 'o \$200, na'e 'i ai ha pou pou ki ai, sai tau pāloti e. Ko 'etau pāloti eni ke tali ...

Kole ke pou pou'i hiki tukuhau ki he \$300 kae fakakaukau holo ki he \$100 vakai'i tukuhau'i tapaka 'ikai ngaohi

Mateni Tapueluelu: Sea kole pē teu ki'i nounou pē au. Ko e kole pē eni ia ki he Hou'eiki Pule'anga mou laumālie lelei mu'a kapau te mau pou pou atu ā ki he 300 ko eni 'i he sikaleti, ngaohi fakalotofonua, ko e taimi 'e fakahū mai ai hono *review* kātoa 'a e tukuhau 'oku mau kole atu, fēfē ke tukuhifo a 'a e tapaka ko ē 'a ē 'oku 'ikai ke ngaohi mei he 200 'o 100 he ko e me'a ia 'oku ngaahi 'e he kakai Tonga. Ko e kolé atu ia Hou'eiki.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a ia ko ia 'e pau pē ke fai hano alea'i ke fai ha talanoa kia nautolu 'oku 'i he tafa'aki ko eni, sekitoa ko eni, he 'ikai ke lava 'a e Pule'anga 'o palōmesi atu ha me'a 'oku te'eki fai ha *consultation* mo ha talanoa ki ai, ka tau tokanga pē mu'a ki he me'a ko eni 'oku 'omai ki ho Fale Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Kehe pē Sea mālō atu he, Sea kehe pē 'oku, kuo tuku atu ki he Hou'eiki Pule'anga pea 'oku nau *open mind* ki ai, mālō 'aupito Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4. 'Oku tali foki 'a e lilii 'o e fo'i lea tapaka ki he sikaleti?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea.

Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 7/2023 fekau'aki mo e hiki tukuhau tapaka ngaohi

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tau pāloti, kātaki Hou'eiki ko ia 'oku loto ki he tali 'a e Tu'utu'uni ko eni ke fakatonutonu 7/2023, Tukuhau 'Ekisia 2022, pea mo hono fakatonutonu, ke kātaki hiki hake homou nima fakamolemole.

Kalake Tēpile: Loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia,

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, loto ki ai ‘a e toko 16.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘I ai ha ta’eloto ki ai.

Kalake Tēpile: Fakamolemole, ‘ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Ikai ke loto ‘a e toko 2.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki ko eni kuo mahino ‘etau pāloti, kātaki ka tau ki’i mālōlō ai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale):

<005>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hou’eiki ko eni ‘oku tau hoko atu ai pē ki he ngaahi Tu’utu’uni 5.2 Tu’utu’uni Fika 2/2023 Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Tānaki Pa’anga Hū Mai (Sisitemi Lesisita Faka’eletulonika ‘i he Taimi ‘o e Fakatau) 2022. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Tu’utu’uni fika 2/2023

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io ‘oku faka’atā atu pē fakama’ama’a hotau teuteu mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea kae hoko atu ‘a e fakamalanga koe’uhí ko e ngaahi tu’utu’uni ko eni ‘oku ‘omai ki he Fale Alea.

Fakatonutonu ko e fakapālangi he kupu 10(2) ‘oku tonu kae ‘ikai ko e fakatonga

Na’e tuku foki ‘aneafi he feme’a’aki ‘aneafi Sea na’e ‘i ai ‘a e tokanga meia Tongatapu 5 koe’uhí ko e Tu’utu’uni Fika 10 ‘oku ‘i ai ‘a e kehekehe ‘a e Tu’utu’uni 10(2) ‘i he fakatonga mo e fakapālangi. Ko e tali atu pē ki ai Sea ko e Tu’utu’uni ko e tu’u fakapālangi na’e tonu ko hono ‘uhinga pē ko e fakatonga ia na’e hā ia he kupu ko e kupu 18 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kupu 18, kuo ‘osi ‘omai ‘a e fakatonutonu ko ia ke kau pē hono ‘oatu ki he Fale ke fai ki ai ha feme’a’aki ‘i he tu’unga ko ia. ‘A ia ko e kongā ko ē 10(2) ‘oku fakatonuotnu ‘o to’o ‘a e (a) mo e (b) ‘i he fakatonutonu pea hā ai ‘a e lea ko eni ‘i he tānaki atu ‘i he Lao “ ‘e ngofua ki he Minisitā ke ne tamate’i ‘a e fakamafai’i ‘o ha fakataha tukuatu ‘oku ‘ikai fai pau ki he Tu’utu’uni 9(2)” ‘a ia ko e fakatonutonu pē ia kuo tuku mai ke kau atu he fakatonutonu Sea fokotu’u atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 5.

Fie 'ilo ki he 'uhinga fakataumu'a ngāue'aki misini faka'ilekitulōnika kia kinautolu 'oku lesisita CT

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato, fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā he 'ai e kongā ko ia ka na'a ku kole pē ko e hā ha fale'i mai 'a e 'Eiki Minisitā ki he tu'u ko eni 'o hangē pē ko e me'a na'e me'a mai ki ai 'oku 'uhinga pē ki'i fo'i Lao ia ko eni kia kinautolu ko ē 'oku lesisita CT. Pea na'e fai ai ko ē 'a e fakahoha'a he 'oku 'uhinga ko e peesi 7 'asi ai ko ē taha totongi tukuhau pē 'oku tonu ke 'ai pē ko ha 'uhinga ki ha taha 'oku ala tukuhau 'i he Lao Tānaki Tukuhau 'oku ma'u ha'ane fika lesisita CT 'uhinga tukukehe kapau 'oku 'i ai ha kupu pē 'i hē 'oku ne lava pē ia 'o fakama'ala'ala mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io mālō Sea. Mahalo ko e me'a eni na'e 'ai 'aneafi na'e kau pē mo ia he fakatonutonu na'e tali pē mo ia ke fakamahino 'a e tu'unga ko ia. Ko e fa'ahinga pē ko ē he lesisita ki he tukuhau mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'oku 'i ai ha fokotu'u?

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Kei taukave'i Tongatapu 7 tonu ke tukuhifo Tu'utu'uni fika 2/2023 ki he Komiti Lao

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipa. 'Oku ou kei ...ko u kole fakamolemole pē ki he Pule'anga 'oku fo'ou pē foki kiate au. Ka 'oku 'i ai 'a e matavaivai na'e 'uhinga ai 'eku kole Sea ke tukuhifo mu'a kapau ko e founga pē ia ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Lao. Ko e mafasia 'a e motu'a ni he fōtunga e Lao 'oku tau fa'u ke tau ngāue'aki mu'a eni ke tau fakama'opo'opo 'i he fo'i mangafā ko eni he 'oku fu'u lahi nau pehē he 'oku fu'u lahi 'a e mafai 'oku 'ave ki he *discretion* 'a e Minisitā ka ko e natula fakatekinikale 'o e fo'i Lao ko eni 'oku 'uhinga ai 'eku taukave Sea.

Na'a ku kau foki Sea 'i he kau *accredit developer* hono *introduce* ko ē ko ē sistemi ko eni 'i Fisi, pea ko u lau hifo pē ko e Lao eni 'a Fisi ko e *Regulation* eni 'a Fisi. Ko e palopalema ko ē ai he ko e fo'i sistemi 'a Fisi 'oku 'i ai 'enau *online portal* 'anautolu mei he potungāue 'oku ne lava 'o *monitor* 'o pule'i lelei 'a e anga hono fakalele. Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ke mā'opo'opo Sea.

Ko e faka'apa'apa pē ki he Minisitā Pa'anga he ko u 'ilo ko e me'a ko eni na'e *introduce* ia kimu'a ka 'oku 'ikai ke 'ilo pē 'oku ma'u he Kalake he na'a ku *sent* ki ai 'a e fōtunga 'o e *requirement* fakatekinikale hono *approve* ha STR ha SRE pē ko ha SRS he ko u faka'amu pē ke u toe lava 'o tokoni kia kinautolu 'i he...ke ui mai e fa'ahinga na'a nau *draft* 'a e Lao Sea.

'Eiki Palēmia: Kole pē mu'a Sea ke ...

<007>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Palēmia : ... tuhu'i mai mu'a e kupu ko ia 'oku me'a ki ai ko e 'uhinga pē ke tau vave pē 'etau sio ki ai mo tau 'unu'unu atu pē. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Tongatapu 7 kātaki 'o hangē ko e ngaahi poini ko ia 'oku ke 'omai 'oku 'i ai hono 'uhinga kae 'omai ange 'ene me'a fekau'aki tonu mo e me'a ko ia mo e lao ko eni. Hangē pē ko e me'a pē na'a ku kole atu 'aneafi he 'e tokoni ia ke mahino vave ange ki he fakataha. Me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Te u 'oatu pē fakatātā ko eni Sea. Kamata pē he kupu 3 'o e fo'i lao ko eni ke fokotu'u e sisitemi faka'ilekitulōnika pea 'oku ne pehē leva, 'oku fokotu'u heni 'a e sisitemi faka'ilekitulōnika pea ui ia ko e *SR ESRS*. Ko e fo'i sisitemi ko ē 'oku ou fehu'i 'e au Sea pē ko e fē fo'i sisitemi ko ia. He ko 'etau talanoa sisitemi pē 'oku 'i ai honau ngaahi *component*. 'I he *refer* ko ia 'a e fo'i kupu ko ia Sea ki he *context* ko ē 'a Fisi.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu e Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia : 'A e fehu'ia ko eni pē ko e hā 'a e *ESRS* ko u tui pē au 'oku mea'i pē ia 'e he Fakafofonga. Ko e kupu 2 pē 'oku 'omai ai 'a e 'uhinga ko ia 'o e *ESRS* 'a ia ko ena 'oku 'asi mai hena 'i he kupu 2 he peesi 6 Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e me'a ia 'oku ke 'uhinga ki ai Tongatapu 7 'a eni 'oku 'asi ko eni he Kupu 2?

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fakahingoa ia pē ko e fakamatala. Ko u talanoa au ki he me'a ko e sisitemi. Ko e fu'u fo'i *functional system* ia 'i he *concept* ia ko ē ko ē 'o e lao na'e 'i ai. Na'e 'i ai, ko e fu'u fo'i *online portal* ia pea 'oku fakamatala'i ai 'a e anga 'enau fekaunga'aki...

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : 'E Tongatapu 7 ko e taimi ko ia 'oku ou kole atu ange eni. Ko ho'o ngāue'aki 'a e lea fakapālangi 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ko ena. 'E toe tokoni ange kia mautolu ko eni na'e 'ikai ke mau ako he mala'e ko ena 'o mahino'i 'e he motu'a ni. Kapau te ke toe lava 'o ki'i 'ai faka-Tonga mai ange ke ki'i mahino ange. Ko e feme'a'aki he me'a fakatekinikale.

Paula Piveni Piukala : Ko e 'uhinga ia Sea 'eku kole 'oku ou faka'apa'apa pē au ki he Palēmia pea mo e Kapineti ko e 'uhinga ia 'eku kole ke tukuhifo he 'oku lahi e me'a ia hē 'oku 'ikai ke *vet* lelei'i. He 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki kae tuku pē ke u 'eke ange ki he Palēmia pea mo e Minisitā pē ko e sistemi ko eni 'oku tuku he pisinisi, ko e hā 'a e *specific* ko e hā 'a e *data element* 'oku *require* 'e he lao ko eni ke *provide* ange 'e he ngaahi kautahá pea ko e hā 'a e sisitemi 'i he Potungāue Tānaki Pa'anga 'oku ne hanga 'o *receive* 'a e me'a ko eni ke monitoa 'aki? Ko e 'uhinga ke na ki'i fakamatala'i mai.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e fo'i fehu'i tekinikale 'aupito 'aupito ē.

'Eiki Palēmia : 'Ikai, ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai Sea ke 'eke atu ange te tau lava pē tautolu 'o talanoa ko e hā 'a e *software* mo e 'u me'a pehē, ka ko e hā e fekau'aki pea mo e fo'i kupu. Talamai ange 'a e fo'i kupu 'oku tōnounou ke ne fakahoko ha me'a 'oku taumu'a ki ai e kupu ko ia. Ko 'etau talanoa eni he kupu'i lao pē Tu'utu'uni. Mai ange fo'i kupu 'oku

ke pehē ‘oku tonu ke fakalelei’i pē to’o, ki he taumu’a ko eni. Ko ‘etau feinga foki eni ke ‘ai ‘a e ngaahi sisitemi ke lava ‘o *issue* ai pē ‘ave ai ha tohi tali totongi *receipt* mo tau ‘ilo ai ‘a e lahi ‘o e fakatau. Ko e ‘uhinga pē foki ke ‘oua ‘e ngāue’aki e fakatau ta’ereceipt mo e ‘u alā me’a pehē. Ko ia ‘oku tau ‘uhinga ki ai. Ko e taumu’a ko ia ko fē fe ha fo’i kupu hē ‘oku tau pehē ‘oku ‘ikai ke ne lava tokoni ki he taumu’a ko ia Fakafofonga

Paula Piveni Piukala : Sea, ..

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Paula Piveni Piukala : Ko ha me’a ki ha lao ‘oku pau ke ‘uluaki *exist* e *system* ka te toki lava *write* e lao. Ko e poini eni Sea. Kapau te mou sio hifo he kupu 3 kupu si’i (2)

'Eiki Palēmia : ‘Oku hala ia Sea ka u fakatonutonu atu.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē.

'Eiki Palēmia : ‘Oku ke pehē ‘oku pau ke ‘uluaki ‘ai he sisitemi he lao? ‘Ikai ‘oku ‘ai e lao ke ne lava ‘o fakaivia ke ngāue’aki ‘a e sisitemi ko ia ki he taumu’a ko ia.

Paula Piveni Piukala : Kapau ‘oku ‘ikai ke te mahino’i e sisitemi pea anga fēfē ‘ete *write* e lao. Sea ‘e ‘ikai te ke lava *write* ha *manual* ha me’alele ko e anga hono ngaue’aki ‘a e me’alele kae ‘oleva ‘oku ‘uluaki fa’u e me’alele.

'Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga ...

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Kātaki Tongatapu 7, ko e lao ko eni ‘oku ou fu’u tokanga ‘aupito na’a tau a’u ‘o fakahoha’asi ‘a e fakataha’anga ni ‘i he fu’u me’a fakatekinikale na’e tonu ā ke ō mai ‘a...

Paula Piveni Piukala : Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku ou kole ai ke tukuhifo ki lalo.

'Eiki Palēmia : Sea talu hono ngāue mai ‘aki eni mei ...

<008?

Taimi: 1540-1545

'Eiki Palēmia: ... Sune.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ‘oku pehē ‘a e me’a pea tuku ...

'Eiki Palēmia: Kaikaila pe koe ke ke sai kae ‘oleva ko u fakatonutonu atu pea kapau pē te ke loto ke ke me’a ki lalo. ‘E sai ia

'Eiki Palēmia: ‘Oleva ko u fakatonutonu atu kapau te ke loto ke ke me’a ki lalo ‘e sai ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me’a ki lalo Tongatapu 7 ko e fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko ‘etau tu’utu’uni ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kātaki.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga eni Sea. 'Oku lahi 'a e ngaahi sisitemi ia ke mai ai e *receipt* ka 'oku fiema'u ke 'i ai ha lao ke ne fakamafai'i ke 'ave e sisitemi ko eni ke ngāue'aki 'ia nautolu 'oku 'i ai 'enau lesisita ko eni na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5. He 'ikai ke tu'u hake pē potungāue ia 'o 'alu atu he'e ngāue'aki ē 'oku pau ke 'i ai e lao 'o talaatu e tu'utu'uni founa ke ngāue'aki ka ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke te ha'u kita 'o fokotu'u e sisitemi pea te toki tafoki hake 'o tau ō 'o fa'u ha lao ke fakangofua 'aki, hala ia. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu atu e Palēmia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'A 'e 'Eiki Palēmia 'oleva Tongatapu 7 ko 'etau fa'u e lao ko eni ka 'oku lahi e ngaahi sisitemi 'i māmani 'oku lava 'o ngāue'aki ko ia?

'Eiki Palēmia: Ko ia. Ka ko e me'a 'oku 'i ai ai e mafai hē ke nau sivi'i ko e hā e me'a 'e tali 'e he potungāue ke ngāue'aki. 'A ē na'e fai e feme'a'aki ki ai 'aneafi 'oku ai e founa ki he *procurement* 'i ai e 'ū founa kātoa ko ia. Ko e me'a ia 'e toki fai ai e sivi fakatekinikale he 'ikai te ke talaatu koe he 'aho ni 'ai e me'a ko ē he 'e liliu e tekinolosia ia 'apongipongi ko e me'a ia 'oku tuku ia ki he tafa'aki kimui ki he kau tekinikale ke nau *recommend* mai, hā e me'a 'oku fe'unga ke ngāue'aki. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou kole fakamolemole pē ki he Palēmia ko e me'a 'oku fetakai mai ia ai ko e fu'u me'a kehe ia. Ko e lao ko eni 'oku ou 'uhinga au ki ai 'oku *systematize* ai 'a e anga hono fakahoko 'o e tānaki tukuhau kae tuku pē ka u ki'i fakaikiiki atu pē Sea pē. 'I he lolotonga 'eku malanga 'oku ou kole atu ki he Kalake he na'a ku *send* ki ai e ki'i *flow chart* 'a e anga hono *accredit* 'o e kau *supplier* te nau lava 'o *provide* 'o fakakakato 'a e fanga ki'i me'a ko eni 'oku ui ko e *cash register* pē ko e *point of sales*, *point of sales* ki he ngaahi ...

'Oku mama'o mei he *discretion* 'a e Minisitā 'a e fo'i *process* ko ia, 'oku veti fakatekinikale ia ko e 'uhinga 'eku, 'a e mamafa e me'a ko eni Sea he 'oku talanoa lahi he *corruption* mo e *Anti-Corruption* pea ko e lao ...

'Eiki Palēmia: 'E Sea.

Paula Piveni Piukala: 'A e lao, fakangofua e lao ko eni kapau te u ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'Oatu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai 'oku te'eki ai na'a ke me'a 'aki pē ena 'aneafi.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ka 'oku te'eki ai 'e Tongatapu 7 kātaki ke ke hanga 'o 'omai 'a e fo'i kupu'i lao ko eni 'oku 'omai pē ko ha toe *option* 'oku ke 'omai ke ne hanga 'o to'o e me'a ko ena 'oku ke 'uhinga ki ai.

Paula Piveni Piukala: Te u lau atu 'a e fo'i laó pea u lau atu e fo'i fakatonutonu ko ē 'oku ou tui ki ai 'Eiki Sea ē ko e 'uhinga ke. Te u 'oatu fakatātā pē eni he 'oku 'i loto kātoa pē fu'u lao 'oku fihia kātoa, kupu 7 kupu 1 Sea. Ka ko hono fakalea eni e kupu laó kuo pau ki he taha 'oku ne fiema'u ke tuku atu ha *SRD* pē *SRS* ki ha taha totongi tukuhau ke ne kole ki he Minisitā ke fakamafai'i ke hoko ko ha taha tuku atu kuo fakamafai, *discretion* pē 'a e Minisitā. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ke tau malu'i Sea.

Sea te u 'oatu e makatu'unga ko eni ko e lea na'e 'omai 'e Tupou 1 ki he Fale ni ko e founa ia 'o e Vaotā ko e founa ia 'o e fakapo'uli ke kei fai 'aki 'ene pule hono loto. Maama 'oku ha'u ki ai 'i he lotu ke fai 'ene pule 'o fakatatau ki he Konisitūtone ki ha lao 'oku tohi'i. Ko e kupu'i lao ko eni 'oku 'ave ia ki he loto 'o e Minisitā ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke 'omai ia ki he ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē ...

'Eiki Palēmia: 'E tau fai atu pē eni e me'a ia 'oku, kuo *corrupt* kātoa pē kau Minisitā ia ko e 'uhinga ia 'oku 'ai ai ke Minisitā ke faitu'utu'uni fakatatau ki he laó.

Paula Piveni Piukala: Sea fiha'i palopalema eni tau fetaulaki mo e fonua ni ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia 'oku 'ai ai e *Anti-Corruption* ...

Paula Piveni Piukala: He *subjective* ...

'Eiki Palēmia: 'O kapau leva 'oku 'i ai ha fehalaaki ha Minisitā faka'ilo he *Anti-Corruption* 'oku 'ikai ko e me'a ia 'a koe ke ke 'alu 'o faka'ilo ko e me'a ia 'a e *Anti-Corruption* 'o 'ave ki ai e fakamatala kae tuku ke fai honau fatongia ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mahu'inga 'etau fa'u lao ke tau fa'u lao ke malu 'apongipongi malu e 'aho ni malu mo 'apongipongi. 'Oua te tau tukuange ka sai e Minisitā sai, ka kovi e Minisitā kovi. 'Oku 'ikai ko ha fa'ahinga fa'u lao ia 'oku 'asi mai ai ha maama.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko ho'o 'uhinga 'a koe ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga 'oku *corrupt* e kau Minisitā ia kae 'ikai ke toe *corrupt* ha taha ia 'oku tonu ke holo hifo pē ki lalo?

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: 'A e faitu'utu'uni.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku mahino kia au ...

'Eiki Palēmia: 'Ai ke fakapotopoto e tukuaki'i.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 7, me'a ki lalo 'Eiki Palēmia. Tongatapu 7 kuo mahino kia au 'a e me'a ko ena 'oku ke 'uhinga ki ai 'a ia ko ho'o 'uhinga ke 'oua 'e fakahoko he Minisitā 'a e fatongia ko eni?

<009>

Taimi: 1545 – 1550

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: ... ke 'asi koe he Kupu 7 (i)

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, he 'oku 'i ai e ngaahi *requirement* fakatekinikale ia ke ke *meet*. Ka u 'oatu 'e au fakakaukau ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Ko e 'uhingá ia 'e

'Eiki Palēmia: 'E Sea na'a tau 'osi feme'a'aki heni 'aneafi.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: 'E Tongatapu 7, na'á ke me'a mai ko hono 'uhingá ko e *corruption* 'a e to'o e Minisitā. Ko eni 'okú ke toe me'a mai 'oku 'i ai e 'uhinga fakatekinikale.

Paula Piveni Piukala: Tatau pē, ongo fo'i 2 *side of the same*, ko 'eku poiní 'e Sea

'Eiki Palēmia: Masi'i fu'u lahi e fakapālangi mahalo pe te tau fakatonga 'e Sea

Paula Piveni Piukala: Kapau he 'ikai te tau *meet* e fakatekinikalé ka tau 'ai'aki e *discretion* 'a e Minisitā. 'Okú ke pehē 'e puna ha vakapuna, 'oku ke pehē

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'uhingá he 'oku 'i ai e me'a fakatekinikale ia he ko e mala'e fakatekinikale.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e tokoni atu pē ki he Fakafofongá fekau'aki pea mo e feme'a'akí. Sea ko e Hou'eiki Minisitā ko eni 'oku nau ta'utu honau ngaahi seá. 'E 'i ai e 'aho ia Sea 'e 'ikai ke ma'u ha tokotaha ia ko hono mala'é ia. Ka 'oku *provide* 'e he kau tekinalé ia 'o e Potungāue ko ia e ngaahi fale'i ki he Minisitā ke makatu'unga mei ai 'a e faitu'utu'uní. Ko u tui Sea ko hono fo'i fakalea ko ē 'oku 'i he fo'i mafai pe ke ne faitu'utu'uni Sea 'i he ngaahi Potungāué. 'Oku ma'u 'e he 'Eiki Minisitā 'a e fale'i lelei meí he kau ngāue mo kinautolu 'i he tafā'aki tekinalé ke fale'i lelei ia.

Ka ko u tui Sea hangē ko 'etau fa'a feme'a'akí, na'á ku fa'a fiefia 'aupito he fa'a fokotu'u 'a Tongatapu 5. 'Okú ne sio ki he me'á peá ne fokotu'u mai, ko u fokotu'u atu ē, ke fakalelei'i ki heni. Pea 'oku tali lelei pē 'e he Pule'angá e ngaahi fokotu'u Sea, ka 'oku ou tui 'oku mahu'inga ke 'omai 'e he Fakafofongá, to'o meí he Minisitā ke fokotu'u mai angé ke tau sió,

‘o ‘ave ka hai. He ‘oku ou tui ‘oku ma’u ‘e he kau Minisitā ‘a e fale’i lelei ke faitu’utu’uni ki he ngaahi me’a ko ení, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Ko e me’a ia na’á ku feinga atu ki ai Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Ko ia

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Ke to’o e ‘Eiki Minisitā kae fetongi’aki ‘a e hā?

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko e fetongi eni Sea ke pehé ni, fetongi eni ke pehé ni, ko e ma’u ‘e he *CEO* ‘a e *application* ke *accredit* ‘a e *point of sale* pe ko e *SDS* pe ko e *SRS, SRD*. Kuo pau ke *comply* ki he *guideline* ‘oku ‘oatu ko ení, pea ko e *guideline* eni. Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalave ki he ‘ū me’a ko ení ke fakasi’isi’i

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fie tokoni pē ki he Fakafofongá ko u tui pē te ne tali lelei.

Paula Piveni Piukala: ‘Io ‘oku sai pē ia

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Potungāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Fakafofongá, ‘a ia ‘oku to’o e Minisitā kae fetongi ‘e he *CEO*. ‘Ai pē ke mahino ‘a e, ko hai e fo’i mafai ‘oku nofo ai ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki ‘a e ‘ai e *CEO* he ko e Pule Ngāué ia ‘e Sea. Ka ‘oku ‘i ai mo e ngaahi, ko e ‘uhinga ‘oku faka, ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘oange *open* ‘a e *discretion* ko ē ‘a e *CEO*. ‘Oku ‘i ai ‘a e *guideline*, ‘osi ‘omai he ‘e he ngaahi makatu’unga fakatekinikalé ‘oku lisi atu ia hē, ke muimui ai. Ko hono tu’u ava pehē Sea, ko ‘ene ‘ai hake pe ‘a’ana ia ‘oku loto ia ke ‘ave ‘a e laiseni e tama ko ē ‘oku ‘ave ia.

Mo’ale Finau: Sea ko u ki’i fehu’i pe ‘aku ki he Fakafofongá kātaki

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Me’a mai Ha’apai 12

Mo’ale Finau: ‘A ia Fakafofonga tu’uma’u e Minisitā kae fokotu’u e fo’i kupu ke fanongo ki he *CEO*. Ko ho ‘uhingá ia, kae tu’uma’u pe Minisitā pe ko e to’o pe kae ‘ai e *CEO*, ke fakamahino mai angé.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatau’atāina ko ē ko u feinga ko ē ke tau *remove* ke tau hanga ‘o tokoni’i e Minisitā mei he’ene faihalá. Ko e ‘oatu ‘a e *guideline*, fakatekinikale ‘o tohi’i he Laó. Ko e ki’i Lao ko ení ‘oku talamai ke tñaki e *physical invoice, receipt* pe ko e hā. ‘Ikai ke ‘i ai ha *specification* ia ke ne talamai ko e hā e me’a ‘oku fiema’u ‘e he Potungāué fakatatau ki he ngaahi ‘elemeniti e *data* ‘oku tñaki he falekoloá ke fenāpasi, ke *streamline* e ngāué.

Sea ko u kole atu ‘i he loto hangamālie mo’oni, fakafoki mu’a e ki’i Lao ko ení ke fai ha ngāue hono *vet* ‘i he Kōmiti Laó. He ‘oku faingata’a’ia e motu’á ni ke kei tali atu ha Lao ‘oku kei *exist* ai e me’a ko e ...

Taimi: 1550-1555

Paula Piveni Piukala: ... lea ko e *subjective assessment*.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io, ko e ngaahi tu'utu'uni foki eni 'oku ta u feme'a'aki ai, 'a ia ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakahoko, 'osi mahino 'a e lao ia na'e 'osi 'i ai 'a e lao ia, na'a ne fakalao'i 'a e me'a faka'ilekitulōnika, ka 'oku, kātaki pē Tongatapu 7, 'oku ou kei feinga lahi au ke mahino mai 'a e me'a ko ena 'oku ke 'uhinga ki ai, he ko 'eku ongo'i, tapu ange mo e Feitu'u na 'oku fehokaki, 'ai atu pē teu fetongi'aki 'a e Minisitā 'a e hā, kuo ke CEO koe pea tānaki hake 'ū me'a fakatekinikale.

'Oku 'ikai ke pehē 'oku ou, 'ikai ke u tui atu mo ta'eloto ki he me'a 'oku ke me'a mai'aki, ka 'oku te'eki ai ke ke lava 'e koe tapu mo e Feitu'u na, 'o 'omi ke u lava 'o a'usia 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a'aki.

Tokanga Tongatapu 7 ki he mafai ma'u Minisita 'e 'ikai lava fakasi'isi'i ai 'ene faihala

Paula Piveni Piukala: 'Eiki Sea, ko e 'uhinga foki ia 'eku 'oatu 'a e matavaivai he ko e matavaivai 'oku 'i he tu'unga lolotonga ko eni 'a e *Regulation*, kātaki pē ka u faka'osi pē. Tu'u lolotonga ko eni 'a e *Regulation* ko 'ene fo'i talamai pē ko e mafai ke ke hanga 'o fakangofua ha taha ke hoko ko ha *supplier* ki he ngaahi kautaha ko eni, 'oku nofo pē ia 'i he Minisitā, 'ikai ke 'i ai ha ki'i matapā ke ne fakasi'isi'i ai 'a e faihala, ko e poini ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia na'a ku 'eke 'aneafi ko e mafai e 'oku 'i he tu'utu'uni he 'Eiki Minisitā, ko e founa ko ē 'oku 'i ai foki 'etau *procurement* 'i ha sevesi pē ko ha fa'ahinga fakatau 'oku fai, 'a ia ko e *procurement* 'i he lave'i 'a e motu'a ni ko e founa ia 'oku angamaheni te tau ngāue'aki. Ko ia.

'Eiki Palēmia: Ko ia, hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā ko ē ko e 'ai ko ē ha *system* mo e me'a 'oku pau ke 'alu ia 'i he'etau *procurement procedure* he ē, 'o hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga, ko 'eku tokoni atu pē ke 'ai ko ē ki he *receipt*, 'oku fa'a 'asi mai ia 'i he14, kupu 14 'oku 'asi pē ai, ko e koloa kotoa pē 'oku fakatau, pau ke 'ave 'a e ki'i *invoice*, hangē ko ē ko e tokoni atu, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka u ki'i ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: ... tokoni na'a ne hanga 'e ia 'o faka'atā, toe ki'i maama ange 'a e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7 Sea, kapau 'e fakafoki hake pē ki he kupu ko ena ko ē 'i he, mahalo ko e 7, 'oku tu'u ia ai, mahalo ko 'ene tokangá foki Sea, ko ha, kapau te u lau atu 'a e 7, "kuo pau ke 'i ai ha taha 'oku ne fiema'u ke tuku atu," 'a ia ko e 'uhinga foki e, ko e misini ena mo e *software*, "ki ha taha totongi tukuhau ke ne kole ki he Minisitā, ke fakamafai'i," 'a ia ko e 'uhinga foki ia ko e ngaahi fu'u me'a fakakomipiuta mo fakatekinikale, ke fakamafai mai pē 'e he Minisitā 'oku 'ikai ke pau.

Ka ko 'eku kole pē 'a'aku ki ai ke mahino 'oku 'i ai 'a e toe kupu 3 si'isi'i, kuo pau ke tu'utu'uni 'a e Minisitā ki ha tohi kole 'i he tu'utu'uni si'i 'uluaki 'o fakatatau ki he ngaahi fakahinohino

pē ko e *guidelines* 'i he faka-pilitania, 'a ia 'oku 'i ai 'a e *guidelines* Sea 'oku 'ikai ke mau ma'u ia 'emautolu, ko e *guideline* ia ki he me'a te ne hanga 'e he Minisitā 'o 'io, pē 'ikai tali pē ta'etali ha taha ke ne hanga 'o tuku atu 'a e ngaahi mīsini ko ení, *device* pē ko e *software* ai.

Ko e 'uhinga foki na'e fai 'a e tokanga ki ai, ke fakapapau'i 'oku tonu, he ka hala ha misini pē ko e *software* 'oku mou 'oatu, ko 'etau ngāue 'atautolu 'oku fai 'oku 'osi mate pē ia 'oku te'eki ai ke kamata. 'A ia ko e me'a ia mahalo 'oku feinga ke fakapapau'i, ka ko e *guideline* ko ia, 'oku 'ikai ke 'omai, ko e *Regulation* pē eni 'oku 'omai.

'Oku 'ikai ha'amau misi ki ai, kapau te nau ...

'Eiki Palēmia: Te u ki'i tokoni atu pē ke, 'oku ou tui mahalo ka ke ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, me'a mai.

'Eiki Palēmia: ... ko e 'omai 'e Tongatapu 4, 'a ia ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ki ai 'anenai Sea he ko e 'uhinga he 'oku liliu pē *system* he 'alu ko ē ko ē 'a e taimi, he ko e he *guideline* ia ko ia 'e *will always be amended* he 'oku pau pē ke liliu he 'alu ko ē ko ē he 'ikai ke tau nofo pē he 2022 ka 'e lava, taimi pē ko ē 'oku 'alu ai ko ē 'o toe lelei ange ai 'a e *system* 'e liliu leva 'a e *guideline* ko ia 'o fakatatau ki he 'alu 'a e tekinolosia.

'A ia ko 'eku 'uhinga ki ai na'e fakahoko atu pē 'anenai Sea, ko e 'ū me'a fakatekinikale pehē 'oku 'i he *implementation level* ko eni ia ko e fakamafai mo e tu'utu'uni ke ne hanga 'o tataki'aki hono fakahoko 'a e *system* ko eni. Pea 'oku 'osi talu eni 'ene ngāue mei Sune Sea, mālō, 'osi eni māhina eni eni 'e 8, ngāue'aki, pea 'oku tokoni he 'oku ki'i lahi hake 'a e ki'i seniti 'oku ma'u, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 5, na'e 'i ai, *ok*, tuku'i mai angé Tongatapu 5 kātaki.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato. 'Io he na'a ku 'uhinga pē au he ko e tu'u foki 'etau me'a 'oku pehē, ha'u mei he lao, ha'u ki he tu'utu'uni, 'alu ki he *guidelines*. 'A ia 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku si'i hoha'a ki ai'a e fika 7 ko e lēvolo ko ē e *guidelines*, 'a ia toki, kae toki fakaafe'i atu 'a e me'a ke mou sio ki ai.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku 'uhinga pē foki 'aku ia 'e Tongatapu 5, kapau te tau 'asi ia 'i he Tu'utu'uni, ko 'etau toutou ha'u ai pē ki heni ke liliu he taimi 'oku 'alu ai 'a e tekinolosia.

'Aisake Eke: 'Ikai, ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia koe'uhi ko e *guideline*, pea mou ...

<005>

Taimi: 1555-1600

'Aiske Eke: ...Hou'eiki mou toki talanoa ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Io ko e me'a kimui ia ki he fakahoko, ka ko e 'uhinga kapau te tau fakapipiki 'etautolu ki he Tu'utu'uni ko 'etau fiema'u pē ke 'unu 'a e tekinolosia kimu'a 'oku tau ha'u ki Fale ni. 'A ia ko e 'uhinga pē ke tuku ia ko e me'a ia fakatekinikale ia 'e toki hokohoko atu ia paati ia 'a e ngāue 'a e potungāue.

Paula Piveni Piukala: Sea tuku pē ke u tokoni atu pē, he ko hono mo'oni 'oku kei hē pē talanoa ia, ka u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni Sea. Kapau ko e pisinisi ē 'ikai ke 'i ai ha'ane kākungā 'a'ana pea mo e potungāue. Me'a ia 'a e pisinisi ko 'enau kumi ha tokotaha ha kautaha *supplier* ke ne 'ai 'ene sisitemi, me'a 'a e Pule'anga ko 'enau 'omai 'enau *requirements guidelines* ke te *accredit* te te fou he fo'i *flow chat* ko ē 'ikai ke nau kau nautolu he *procure* e 'ū me'a ko eni he te nau iku 'o nau *monopolize* 'a e fa'ahinga me'a ko eni ka ko e fu'u maketi eni 'oku fiema'u ke tukuange ki he ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kātaki Tongatapu 7 ko ena 'oku ...nau 'amanaki ko e toe kuata ko eni ki he 4:00 'oku tau pāloti eni he 'oku 'osi mahino 'aupito ko e me'a fakatekinikale eni ko ena kuo fakamahino mai he Lao 'e muimui e 'Eiki Minisitā ki he *guidelines*. Kuo fakamahino mei he Pule'anga na'e 'i ai 'a e Lao 'i ai 'a e Tu'utu'uni 'e 'i ai 'a e sino mo e fakahoko ngāue.

Paula Piveni Piukala: Ko e matavaivai eni Sea 'osi fakahoko mai mei he 'Eiki Palēmia kuo 'osi mahina 'e 8 'osi taimi ke *provide* mai 'e nautolu 'a e fo'i sisitemi ngāue mo e *guideline* ke 'uhinga ke fakasi'isi'i ke tau lava he 'ikai ke 'ai ha me'a ta'etohi'i. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'ohake ke tau fakamā'opo'opo Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu. Ko e māhina eni 'e 8 mahino 'oku ngāue 'a e sistemi, ka 'oku lolotonga lele pē, lele pē mo e fakalelei pea ko e poini lelei pē na'e 'ohake he Fakafofonga Tongatapu 7 'o kapau 'oku fie 'ai ha pisinisi 'enau *point of sale* pē ko e sisitemi ko eni ka 'o kapau ke tali 'e he potungāue 'oku fe'unga eni pea 'e lava eni 'o kau ki he'ene ngaahi sistemi he ka 'ikai 'e lelelele tokotaha pē ia hē kae nofo e me'a. 'A ia 'oku pau ke talamai ko e me'a ha'u 'o sivi'i sio ki ho'o *guideline* 'o kapau leva 'oku tali 'e he potungāue ni pehē atu 'a e potungāue 'io lele'aki ia. Ko e houa ia ko ē 'a engaahi ngāue Sea.

Ko e 'uhinga 'o e *procurement* 'o kapau 'e pehē 'e he Pule'anga mai ha *computer point of sale* 'e 100 kuo pau ke fou ia 'i he *procurement* he ko e fakatau ia he Pule'anga ka 'o kapau 'oku fakatau ia he pisinisi 'oku pau pē ke nau kole mai ke 'alu atu ha taha 'o sivi'i 'oku fe'unga ke ngāue'aki ki he sistemi ko eni 'oku tau 'uhinga ki ai mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku ou 'eke atu 'Eiki Palēmia 'oku 'atā 'i he Lao ko eni ke hanga 'e he pisinisi ko eni 'o 'omai ha'ane sisitemi?

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he sisitemi lolotonga ngāue'aki he misini tali totongi

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu atu Sea ki he Komiti Kakato. 'Io ko e fakamatala foki ko e taumu'a ia 'o e Lao ko eni Sea. Ko e 'uhinga foki eni ia ke 'alu ki he fa'ahinga ko eni e me'a ke fokotu'u ha'anau misini ki he tali totongi 'a e ko ē *cash register*. Ko e me'a ko ē ko e me'a foki ia 'a e ngaahi pisinisi ke nau fakahoko. 'O kapau leva 'oku 'i ai ha ngaahi pisinisi ia 'oku 'ikai ke ne lava 'oku 'osi kumi he Pule'anga 'a e ngaahi misinisi ke hanga he ngaahi pisinisi 'o *rent* ke 'oatu pē 'o nau ngāue'aki fakataimi kae toki 'omai 'enau misini ke nau ngāue'aki ki he tali totongi. Pea 'oku hanga leva 'e he Pule'anga 'o 'oatu 'a e me'a ko eni. 'O kapau leva 'oku ... 'oku 'i ai 'a e kautaha 'e ni'ihī 'oku *advance* 'enau misini 'anautolu pea 'oku sai pē ia pea 'oku 'alu atu leva 'a e Pule'anga ia mo e potungāue 'o 'ai e me'a ko ē ki he misini ke fetaulaki 'o fai'aki 'a e fo'i ngāue ko eni.

Hangē ko e ngaahi fakamalanga kimu'a Sea mahu'inga pē ke fakatokanga'i foki 'a e tu'unga kehekehe 'o e Lao mo e Tu'utu'uni pea mo e a'u mai ki he fakahinohino. 'Oku 'ikai foki ke 'omai 'a e fakahinohino ia heni ka 'oku 'atā pē foki ia mea'i he ngaahi kautaha mo e ngaahi feitu'u ko ē 'oku 'ave ki ai koe'uhí ko e ngaahi me'a 'oku fiema'u meiate kinautolu.

Ko e sino'i Lao foki ia 'oku 'i ai e mafai ia 'i he Minisitā 'i he sino'i Lao 'i he tānaki tukuhau pea 'oku ha'u ai pē ia ki heni ka ko e hangē ko e me'a 'a e Minisitā Mo'ui mo e me'a mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 mo Tongatapu 5 'oku 'i ai pē 'a e founa foki 'oku fai atu ki ai pea toki fai 'a e faitu'utu'uni Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 7 ko u tui pē 'oku 'ova e taimi ko ho'o faingamālie faka'osi pē eni.

Paula Piveni Piukala: Ki'i fehu'i pē ki he Minisitā Pa'anga. 'Oku 'i ai ha sisitemi 'i he Kasitomu 'oku ne fakamā'opo'opo atu 'a e 'ū *invoice* pē ko e *data* ko eni faka-komipiuta?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia ko e fale'i ko ē 'oku 'omai kiate au 'i he Potungāue Tukuhau 'oku 'i ai 'enau sistemi ko ē 'oku nau fai ai ko ē 'a e ngāue ko eni ki hono fakamā'opo'opo e ngaahi me'a 'oku 'oatu mei he ngaahi fefakatau'aki...

<007>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Poupou. Toe fehu'i Tongatapu 7?

Paula Piveni Piukala: Sea ko u talaatu pē kau eni he lao fakamā. Sio mai ki he lao ko ē ko e *Regulation* ko ē ko e *Regulation* ia 'a Fisi. Kātoa e me'a ko ē 'oku 'asi he lao ko ē ko e *cut and paste* mei hē Sea. Ko e 'uhinga 'eku talaatu he na'a ku *involved* au he ngāue 'i Fisi. Kau eni he lao fakamā ka 'oku ou kole atu ke 'ave e lao ko ē 'o lī he veve.

'Eiki Palēmia: Sea tonu ke tautea'i faka-Fale Alea 'oku ta'efaka'apa'apa ki he Fale ni...

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Tongatapu 7 kātaki fakamolemole...

Paula Piveni Piukala: Sea ta'efaka'apa'apa ange 'enau ta'efai 'enau ngāue.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Tongatapu 7 mālō.

'Eiki Palēmia: Fakamokomoko pē Tongatapu ko e anga ia e Fale Alea ni 'oku pau ke tau alea'i. Kuo pau ke tau tui kehekehe ko e anga pē ia e me'a. Ka ko e 'osi ange 'etau ngāue tau paloti. Pea 'oku ou kole atu Sea mahalo pē kuo fu'u lahi ho'o fakataha ko e kole atu...

Paula Piveni Piukala : Na'a tau fuakava he Fale ni to be *truly loyal* fai hotau fatongia. Sea ka ka fai ha fakatotolo ki he me'a ko eni te ke fakamo'oni he me'a 'oku ou talaatu. 'Oku ou lotomamahi he fai kovi'i e ngāue. Na'a ku kole ke tukuhifo ke 'oua 'e *expose* e me'a ko eni...

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Mālō Tongatapu 7. Kole atu ke ke me'a ki lalo. 'Oku ai ha pou pou na'e mahino na'e 'ikai ke fai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7. 'Oku ai ha pou pou ki ai?

Paula Piveni Piukala : Fokotu'u atu Sea ke tukuhifo.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : ...Ke tukuhifo ko eni ki he Kōmiti Lao 'a ia na'e 'osi 'ohake pē ia 'aneafi. Ko u tui kuo fe'unga ke tau pālōti Hou'eiki.

Pou pou Tongatapu 4 ki he fokotu'u Tongatapu 7 tukuhifo Tu'utu'uni fika 2/2023 ke alea'i ngaahi me'a fakatekinikale ai

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole kau faka'osi atu pē pea toki fai e pālōti 'a e Feitu'u na fakamolemole Sea. Ko e kole pē eni ia Sea 'oku mau pou pou'i 'e mautolu 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke vakai'i mu'a na'a lava tukuhifo ki he Kōmiti he 'ikai ke mau toe fu'u fuoloa. Pea ko e kole na'a lava ke 'omai ki ai mo e *guideline*. Ko e kongā lahi mahalo ko hono 'uhinga 'oku 'ikai ke mea'i 'e he tēpile ko eni ia e *guideline*. 'Oku fiemālie e Hou'eiki Minisitā Sea mahalo 'oku nau *access* foki nautolu ki ai pea 'oku nau mea'i, ka ko kimautolu ko eni 'oku 'ikai ke mau lava 'o *confident* kakato 'emau pālōti atu. Ko hono 'uhingā Sea kapau 'e .. kai ke mau lava sio ki he *guideline*. Ko e tama fai polokalama ko e Pule Sea. Ko ia pē 'oku ne mea'i 'a e me'a fakakomipiuta mo e polokalama 'e 'ikai ke fu'u falala ia 'e mea'i 'e he Minisitā. Na'a mo e ni'ihī 'i he Potungāue he fu'u faka-komipiuta ia mo fakatekinikolo pea 'oku fiema'u leva ke tau 'ilo 'a e *guideline* te ne tataki 'a e 'Eiki Minisitā ke foaki ha mafai ki ha tokotaha ke ne toki hanga 'omai e *software* mo e polokalama.

'Eiki Palēmia : Kole atu ki he Feitu'u na te tau toe lele ai he 'aho kakato 'apongipongi ka 'oku 'osi 'i ai 'a e fokotu'u mo e pou pou ke tau pālōti. Na'e 'osi fakamatala'i pē me'a ia ko eni 'anenai, pea kapau 'oku ke loto pē ke tau toe takai 3 me'a pē 'a e Feitu'u na

Mateni Tapueluelu : 'ikai Sea kole fakamolemole atu 'oku fakahoko atu pē 'oku mau pou pou ki he fokotu'u ko eni mo e kole 'a Tongatapu 7. Ke tukuhifo mu'a ko u tui au 'e nounou 'aupito pē ia 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia ko eni kuo mahino e fokotu'u Hou'eiki. Ko e tali e lao ko eni ka 'oku ai e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 7 pea 'oku fai e pou pou ki ai ke 'ohifo ki he Kōmiti Lao ke fai hono vakai'i 'o e ngaahi me'a, 'a ia ko e lahi taha ko e ngaahi me'a fakatekinikale 'o hangē ko e me'a na'e toki me'a ki ai 'a Tongatapu 4. Kole atu ke tau pālōti.

'Eiki Palēmia : Sea ka na'e hā 'emau fokotu'u atu ke pālōti. Ko e fokotu'u ia na'e 'uluaki 'atu pea na'e pou pou.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko ia eni 'oku 'ai ke tau pālōti.

'Eiki Palēmia : Ko ia ka 'oku 'ikai ko e fokotu'u fakamuimui.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole tokoni mai pē ko e anga ia e ma'u 'a e mātu'a ni 'oku kamata mei he fokotu'u fakamuimui.

'Eiki Palēmia : 'A ia ko 'ene ta'etali pē fokotu'u ko ia ko 'ene tali ia 'a e me'a pē oku tau toe pāloti tu'o 2 pē.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko ia 'Eiki Palēmia. Te tau pāloti 'i he fokotu'u fakamuimui 'a ia ko e fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke tukuhifo ki he Kōmiti Lao. Ko e hā e ola e pāloti ko ia ko 'ene 'osi ai pē ia.

Pāloti'i 'o 'ikai tali fokotu'u tukuhifo Tu'utu'uni fika 2/2023 ki he Komiti Lao

Hou'eiki kātaki ko koe 'oku ke loto ki he fokotu'u na'e fai 'e Tongatapu 7 pea na'e 'osi fai hono poupu'i ke tukuhifo 'a e kupu Tu'utu'uni ko eni ki he Kōmiti Lao pea kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki...

<008>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: ... Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 6.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito ko u tui kuo mahino e 'a e, 'etau pāloti.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Faka'osi pē mu'a 'e Sea e pāloti ki he kau ta'eloto.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kātaki 'o hiki hake homou nima ki hono fakahoko e tu'utu'uni ko eni fekau'aki mo e Lao 2/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai, Sisitemi Lesisita.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu Sea fakamolemole.

'Eiki Palēmia: Sea ko e pāloti ko e 'ikai ke tali 'a e fokotu'u na'e tali ia na'e hiki 'anenai e toko 4 pea ko e ta'eloto. Manatu'i na'e, tau alea foki ko e ta'eloto pē ko e mahino ai pē ia ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kātaki mou hiki hake ho nima 'a moutolu 'oku 'ikai ke loto ki hono ki he fokotu'u na'e fai 'e Tongatapu 7.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Vaea Taione, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka. 'Ikai ke loto ki ai e toko hongofulu mā ua (12).

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito. Ko u tui kuo mahino 'a e tu'utu'uni 'etau pāloti 'oku fai pea ko u fakatauange pē ke tau fiemālie ki ai. Ko u kole atu pē Tongatapu 7 ko u tui pē 'oku mahu'inga pē ke ke ki'i fakamokomoko hifo pē ko u lave'i pē 'oku ke mamahi'i e

fatongia ‘oku fai ka ko u ‘amanaki pē te ke toe ‘o hangē ko e me’a na’a ke me’a ki ai ‘anenai ko u tui pē ‘oku tau toe ki’i tokanga pē hotau ngaahi fatongia. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ke ke tokoni mai pē e Feitu’u na.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ko e ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Lao ‘e lava tokoni mai ko hono ‘uhinga ko e Tu’utu’uni ko eni ko e *Regulation* ko eni ‘oku pau pē ke pālōti’i pē ‘oku tali pē ‘oku ‘ikai ke tali ko e me’a ia na’e pālōti’i ‘anenai ko e fokotu’u. Pea ‘oku te’eki ke mahino pē ‘oku tali pē ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e *Regulation* ko ē na’e fokotu’u mai mahino pē ia ‘oku mahino ‘oku tokolahi ange ‘a e kau ‘ikai ke loto ke tukuhifo ka ‘oku pau pē ke pālōti’i ‘a e fo’i tu’utu’uni.

'Eiki Palēmia: Ko ia ‘oku ou tui mahalo ‘oku ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: ‘A Tongatapu 4 ko e fale’i pē eni mei he, kuo ‘omaí ko e ‘ikai ko ē ke tali ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku ‘uhinga ia kuo tali ‘a e fokotu’u ia ko ē ‘a e Pule’anga na’e ‘omai he tu’utu’uni ko eni.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia kuo mahino kiate au ia ‘a e pālōti ko ē na’a tau fai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Nuku: Ko e pālōti ia ‘a e fokotu’u ‘a Tongatapu 7. Ka ko e tu’utu’uni ‘oku te’eki ai ke pālōti’i ia na’a tau pālōti’i pē ‘e tautolu ia ke tukuhifo pea ka ‘ikai ka ko e ‘uhinga atu pē ‘a’aku ia pē ko e hā pē tu’utu’uni a ‘a e Feitu’una ka ko u tui ‘oku te’eki ke tau hanga tautolu ‘o pālōti’i e tu’utu’uni.

Mateni Tapueluelu: Kole atu pē Sea na’a tokoni mai pē ‘Eiki Sea na’a malu ange pē ki he Fale Alea ‘o Tonga ke pālōti’i pē ...

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato neongo ‘oku tonu pē ho’o faka’uhinga ka ko e kole e Hou’eiki Fakafofonga ke fakapapau’i ‘aki pē ha pālōti ‘oku ‘ikai ke ai hono kovi hono fakahoko Sea.

Pālōti’i ‘o tali Tu’utu’uni fika 2/2023 & fakatonutonu

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kole atu ke tau pālōti Fika 5.2 Tu’utu’uni Fika 2/2022 Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai (Sisitemi Lesisita Faka’ilekitulōnika ‘i he Taimi ‘o e Fakatau) 2022 pea mo hono fakatonutonu. Ko koe ‘oku ke loto ke tali ‘a e tu’utu’uni ko eni pea kātaki ‘o hiki hake ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka. Loto ki ai e toko hongofulu mā tolu (13).

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko koe 'oku 'ikai te ke loto ki he tu'utu'uni ko eni pea ke kātaki 'o hiki hake ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto ki ai e toko 6.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Ko u tui Hou'eiki kuo mahino lōua e ongo pālōti ki he fokotu'u 'a e me'a kuo fakapaasi mo e tu'utu'uni ko ia. Fakamālō atu ko u tui ke tau, kuo fe'unga hotau 'ahó 'oku tau foki ā 'o Fale Alea tau liliu 'o Fale Alea fakamolemole.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku kole atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke toki lipooti mai 'auhu kae toloi e Fale. Toloī e Fale ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>